

AZƏRBAYCANDA XARİCİ DİLLƏR

ИНОСТРАННЫЕ ЯЗЫКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

FOREIGN LANGUAGES IN AZERBAIJAN

FREMDSPRACHEN IN ASÄRBAIDSHAN

LES LANGUES ÉTRANGÈRES EN AZERBAÏDJAN

№ 1 (48) / 2021

***Elmi-metodik
və ictimai-publisistik
jurnal***

2007-ci ildən nəşr olunur

İldə 4 sayı çıxır

Redaksiyanın ünvanı:

Azərbaycan Respublikası
AZ 1008, Bakı,
Ə.Əlizadə küç., 61/50

Tel./faks: (99412)496 18 96
(99450) 5859283

e-mail: fveysalov@gmail.com

İllik abunə haqqı: 20 man.

Abunə indeksi: «Qasid»in kataloqu: 1068

**Научно-методический
и общественно-публицистический
журнал**

Издается с 2007 года

Издается 4 номера в году

Адрес редакции:

Азербайджанская Республика
AZ 1008, Баку,
ул. А.Ализаде, 61/50

Тел./факс: (99412) 4961896
(99450) 5859283

e-mail: fveysalov@gmail.com

Стоимость годовой подписки: 20 ман.

Индекс подписки: каталог «Гасид»: 1068

AR ƏN-də 24.08.2006-cı ildə qeydiyyatdan keçmişdir.

Qeydiyyat №-si 1959. Təsisçi: f.e.d., prof. F.Y.Veysəlli

AR Beynəlxalq Bankı Nəsimi filialı: Hesab sahibinin adı:

Veysəlli Fəxrəddin Yadigar oğlu.
Hesab №711834 AZN 382101 VÖEN 1400985512

Baş redaktor: prof. F.Y.Veysəlli
Baş redaktorun müavini: prof. L.M.Cəfərova
Redaktorlar:: filol.f.d. M.Ə.Abbasova, filol.f.d. L.Q.Qurbanova
Məsul katib: filol.f.d., dos. C.M.Babayev, filol.f.d., dos. S.Ə.Adışova

Jurnalın redaksiya şurası:

AMEA-nın həqiqi üzvü K.M.Abdullayev, prof. S.Ə.Abdullayev,
prof. O.İ.Musayev, prof.M.Y.Qazıyeva, prof. M.T.Qayıbova,
prof. Q.H.Quliyev, prof.D.Ə.İsmayılova, prof. B.B.İsmayılov, prof. M.Q.Qocayev, prof.
M.M.Cəfərov, prof. İ.H.Həmidov, prof. A.Y.Məmmədov, prof. Ə.Ə. Abdullayev, prof.
S.S.Mirzəyev, prof. S.İ.Seyidov, prof. T.Z.Rüstəмова, prof. F.H.Zeynalov

Texniki redaktor: S.C.Əlizadə
Kompüter üzrə tərtibatçı: Z.H.Əsgərova
Koppektor: filol.f.d. S.B.Mustafayeva

BÖLMƏLƏR ÜZRƏ REDAKSIYA HEYƏTİ

Dil nəzəriyyəsi

Prof. Ə.Ə.Rəcəbli
Prof. A.Y.Məmmədov
F.e.d. Z.M.Əliyev

Dilçilik tarixi

Prof. T.Ə.Cəfərli
Prof. Ç.M.Qaraşarlı

Müqayisəli-tipoloji dilçilik

Prof. A.M.Abbasov
Prof. H.M.Zərbəliyev
Prof. N.Məmmədli

Oxşarlıqlar və fərqlər dilçiliyi

Prof. Q.Məşədiyev
Prof. F.F.Cahangirov
Prof. L.M.Cəfərova

Dil və fəlsəfə

Prof. N.Z.Hüseynli
Prof. A.M.Babayev

Riyazi və tətbiqi dilçilik

AMEA-nın müxbir üzvü, fız-riy.e.d.R.Ə.Əliyev
Prof. M.Ə.Mahmudov
Prof. A.Q.Ələkbərov

Neyrodilçilik

Filol.f.d. T.Nüvədili (ABŞ)
Prof. M.B.Əsgərov

Uşaq dili

Dos. M.Y.Məmmədov
Filol.f.d. V.F.Fəxri (London)

Dil və semiotika

Prof. L.M.Qranovskaya
Prof. A.Z.Sabitova

Ana dilinə və ana dilindən tərcümə problemləri

Prof. Ş.İ.Xəlilli
Prof. T.H.Vəlixanlı
Prof. Q.H.Bayramov

Süni dil və digər intellektlərin dili

Prof. A.N.Abbasov
Prof. R.Əliyev
Prof. B.Cəfərova

Dil və sosiologiya

prof. Ə.M.Tağıyev
prof. E.S.Abbasızadə
prof. İ.Kazımov

Xarici dillərin tədrisi metodikası

Prof. Ç.Ə.Bədəlov
Dos. Ə.Ş.Şirəliyev
Dos. Ə.Səfiyev

MÜNDƏRİCAT

BAŞ REDAKTORDAN	4
DİLÇİLİK	
Ф.Я.ВЕЙСЯЛИ ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКИ.....	5
И.Я.СЕЛЮТИНА ПРЕОБРАЗОВАНИЯ ФОНОЛОГИЧЕСКИХ СИСТЕМ В ЮЖНОСИБИРСКИХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ КАК РЕЗУЛЬТАТ ЯЗЫКОВЫХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЙ	17
C.M.BABAYEV SOSIAL MÜNASİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ İNKİŞAFINDA GÜLÜŞÜN ROLU	26
F.F.ƏLƏKBƏROVA MUSİQİNİN QAVRANILMASININ KOQNİTİV ASPEKTİNƏ DAİR	33
M.M.СЕИД-РЗАЕВ РОЛЬ АКТУАЛЬНОГО ЧЛЕНЕНИЯ В ФОРМАЛЬНОМ ОФОРМЛЕНИИ ТЕКСТА.....	38
S.ABDULLAYEVA FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN YARANMA ÜSULLARI VƏ TƏSNİFATİ	44
S.HƏSƏNOVA İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA İŞLƏNMİŞ SLENQLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ YOLLARI	50
A.SƏLİMOVA MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SİFƏTİN DƏRƏCƏ KATEQORİYASININ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	54
A.MƏLİKZADƏ AMBİQİTİVLİK- CÜMLƏ EMALİ TƏDQİQATLARININ ƏSAS PROBLEMLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ	59
A.QOCAYEVA MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ NƏQLİ CÜMLƏLƏRDƏ SÖZ SIRASI	64
F.RƏHİMLİ UİLYAM FOLKNERİN ƏSƏRLƏRİNİN ƏSAS TEMATİKASI	69
METODİKA	
C.C.РАГИМОВА СТРАТЕГИИ ВЗАИМНОГО И САМОСТОЯТЕЛЬНОГО РЕДАКТИРОВАНИЯ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ПИСЬМЕННЫХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ	74
YENİ NƏŞRLƏR	83
DİL HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR:	84
HEKAYƏLƏR, LƏTİFƏLƏR VƏ DEYİMLƏR.....	84
NEKROLOQ ПАМЯТИ АСЛАНА МАМЕДЛИ	85
ПАМЯТИ АЛИМХАНА ЖУНИСБЕКА.....	87

BAŞ REDAKTORDAN

“Azərbaycanda Xarici Dillər” jurnalının oxucularına müraciət

Hörmətli oxucular, AAK-ın Rəyasət Heyətində yenidənqurma işləri ilə bağlı, həmçinin virusun gözlənilmədən qapımızı döydüyündən məcbur olub fəaliyyətimizə bir qədər ara verməli olduq. Bu dövrdə bizim jurnalın idarə heyətinin üzvü Bakı Slavyan Universitetinin professoru A.Məmmədli, Kazaxstan EA-nın professoru, məşhur türkoloq, orijinal tədqiqatları ilə, yadda qalan, bizim jurnalın işi ilə daim maraqlanan və jurnalımızın səhi-fələrində məqalələr çap etdirən A.Junusbəyi amamsız ölüm aramızdan apardı. Bizim jurnal üçün böyük itki olan, Türkiyənin Ankara universitetinin professoru M.Musaoğlunu da burada yad etməliyik. Bu arada bizim jurnalımızın Redaksiya Heyətinin digər üzvü F. Aslanov da aramızdan getdi. Jurnalımızla daim maraqlanan ADU- nun professoru Ə.Qubatov, ADU-nun dosenti V.Ərəbov da aramızdan getdilər. Onların hamısına Allahdan rəhmət istəyirik, ailələrinə səbr diləyirik.

Bu arada jurnalımızın işini daha da təkmilləşdirmək məqsədi ilə jurnalımızın məsul katibi dos. C.Babayev AAK-ın Humanitar Şöbəsinin müdiri dos. M.Məmmədovla və şöbənin əməkdaşı f.ü.f.d. X.Əhmədova ilə görüşüb xeyli söhbət etdik, onların jurnalın fəaliyyətini yaxşılaşdırmaqla bağlı təkliflərini müzakirə etdik (jurnalda çap olunan məqalələrin plaqiat proqramından keçməyini, məqalələrin tərtibində bəzi texniki məsələlərin nəzərə alınmasını və s.) və onlar jurnalımızın çap olunması üçün heç bir əngəlin olmadığını qeyd etdilər. İndi biz yenidənqurmada sonrakı ilk dəfə Sizinlə görüşə gəlmişik.

Ümid edirik ki, “Azərbaycanda Xarici Dillər” jurnalı əvvəlki kimi oxucuların diqqətini özünə cəlb edəcək və onun hər sayı rəğbətlə qarşılanacaq.

Uğurlar olsun!

Jurnalın baş redaktoru və təsisçisi

f.e.d., prof. F.Y.Veysəlli
e-mail: fveysalov@gmail.com

Ф.Я.ВЕЙСЯЛИ

(Азербайджанский Университет Языков)

fveysalov@gmail.com

Bakı ş. R.Behbudov k. 134

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Açar sözlər: asimetriya, atomizm, gənc qrammatiklərin pozitivizmi, strukturalizm, dilin sistemliliyi, işarələr sistemi, heterogenlik, homogenlik, variativlik, dəyər, sosiodilçilik, konvensionolizm, antinomiya, sinxroniya, diaxroniya, ontologiya, paradiqm

Ключевые слова: асимметрия, атомизм, позитивизм младограмматиков, структурализм, системность языка, знаковая система, гетерогенность, гомогенность, вариативность, стоимость, сщциолингвистика, конвенционализм, антиномия, синхрония, диахрония, онтология, парадигма

Key words: asymmetry, atomism, positivism of yung gramarians, structuralism, systemy of language, system of signes, heterogeneity, homogeneity, variance, value, sociolinguistics, antinomy, sinchronia, diachronia, ontology, paradiqma

И.А.Бодуэн де Куртене и его школа ставят человека в центре своих лингвистических исследований, поэтому упрек К. Леви Стросса о том, что будто школа Бодуена исключает человека из рассмотрения языка, не соответствует, мягко говоря, действительности.¹ Именно школа И. А. Бодууна де Куртене в своей лингвистической концепции руководствуется антропологической позицией.

Известно, что до И.А.Бодуена де Куртене в разные периоды истории языкознания высказывались различные мнения о возникновении и сущности языка. Их недостаток заключался в том, что они не рассматривали язык как системно- структурное образование. Появление в свет книги Ф. де Соссюра (“Course de linguistique general” (Курса)), автором которой был собственно не сам Ф. де Соссюр, способствовало распространению идей, согласно которой язык является системно- структурным образованием. Сегодня лингвистике известно, что эту книгу подготовили к печати Ш.Балли и А.Сеще , которые не были непосредственно учениками самого Ф. де Соссюра. Значение этой книги и влияние ее на развитие лингвистики очень сильно преувеличены. Дж.Куллер, осуществивший первый перевод “Курса” на английский язык еще в 1944 году, писал в предисловии

своему переводу следующее: «Считаю неправильным столь сильное преувеличение значения «Курса». Обобщение аргументов «Курса» было бы преувеличением, в некоторых вопросах они более чем очевидны»². В последнее время благодаря исследованиям Й.Фера и Л.Егера найдены многочисленные «Заметки» и «Фрагменты» Ф. де Соссюра и опубликованы с их комментариями.³ Отметим, что Ф. де Соссюр основные свои лингвистические идеи развивал уже в 1878 году, когда ему было 21 год, в своей магистерской диссертации «*Me'moire sur le systeme primitif des voyelles dans les langues indo-europeennes*» (Очерк о системе простых гласных индо-европейских языков) в Лейпциге. В этой работе он выдвигал идею о том, что исторические изменения звуков не должны быть объектом исследования. Они должны быть подкреплены при помощи морфологических фактов, т. е., они должны быть объяснены в синхронно-морфологическом контексте. Эта мысль означала отвращение от изучения звуковых явлений в диахроническом плане, иначе говоря, это было отказом от атомистического позитивизма младограмматиков. Говоря другими словами, звуки должны изучаться не сами по себе, а как элементы, связанные друг с другом, как изменения в структуре языка⁴. Некоторые ученые подчеркивали значение этого труда как важное революционное событие в языкознании. Известно, что младограмматики близко не пускали понятия системы языка, они рассматривали язык не как систему, не как целое. Один из ведущих специалистов того времени Г. Остгоф реагировал на труд Ф. де Соссюра, признавая высокий интеллект его автора следующим образом: «...все принципы Ф. де Соссюра, хотя в постановке вопроса и в претворении в жизнь его интеллект не оспарим, несмотря на это считаю эти принципы на деле ошибочными и рассматриваю их как отклонение от последовательности и считаю «*Memoire*» неудачной работой и радикальной ошибкой»⁵. Из этой цитаты вытекает, что младограмматики не принимали радикальности Ф. де Соссюра. Последний вошел в историю языкознания прежде всего как лингвист, который, с одной стороны, преодолел младограмматические рассуждения, и с другой, как вдохновитель теоретических основ структурализма. Он встраивал языкознание в систему наук, тем самым он определил отношение его к другим наукам, подчеркивая системный характер языковых явлений. Он преодолел позитивизм младограмматиков, которым была чужда идея о системности языка⁶.

Следует отметить, что в возникновении социолингвистического направления в языкознании роль Ф. де Соссюра особая. Ш.Балли и А.Сеще не могли себе представить, что составленная им книга будет так сильно разобрана. Они считали, что делали доброе дело во имя развития лингвистики, однако не допускали, что вокруг нее будет так много разночтения и истолковано по разному. Ш.Балли и А.Сеще стали знаменитостями, но они не могли себе представить, что книга, подготовленная ими и изданная под именем Ф. де Соссюра, будет вызывать много недарозумений и толкований.⁷

Немецкий языковед Г.Хельбиг упрекает Ф. де Соссюра в том, что он, дескать, отделял язык как систему от актуальной речи, тем самым дифференцировал важное от аксессуарного, социальное от индивидуального. Для Ф. де Соссюра, считает Г.Хельбиг, важным было рассмотрение языковой системы как систему социальных норм. Ф. де Соссюр видел социальный характер языка (*langue*) как конститутивный, противопоставляя его индивидуальным речевым актам (*parole*), в которых младограмматики видели основной предмет языкознания.⁸ В отличие от

младограмматиков Ф. де Соссюр исходил из того, что регулярности в языке базируются не на «звуковых законах», а на социальных конвенциях, обусловленных данной системой языка. Здесь прогрессивным можно считать то, что атомистические исследования отдельных речевых актов уступают свое место системному и инвариантному подходу. Языковые факты берутся не отдельно, а во взаимосвязи различных абстрактных уровней. Последние должны быть выведены из речевых актов путем абстрагирования.

II. О системности языка

Центральной проблемой языковой системы естественных языков является взаимосвязанная корреляция звуков и значений, т. е. корреляция выражения и содержания. Любая лингвистическая теория должна внести ясность в эту дилемму. Каждый язык является системой противопоставлений материальных сигналов (форм) и идеальных представлений (содержаний), которая возникла исторически и в конкретном обществе. Звуковая и семантическая стороны соотносятся друг с другом, при чем акустические (оптические) структуры передают содержательную сторону как тесно взаимосвязанные компоненты. Языковая коммуникация возможна на основе общественно фиксированной системы знаков, которые структурирует их синтаксически, морфологически и фонологически.⁹ Современное языкознание интенсивно и последовательно рассматривает язык как системно-структурное образование, хотя некоторые исследователи не согласны с абсолютизацией системности языка.¹⁰ Ф. де Соссюр исходил из идеи о том, что язык как система знаков может быть исследован независимо от социальных и общественных связей, о чем свидетельствует последнее предложение «Курса» о том, что язык, рассматриваемый «сам по себе... может быть единственным предметом лингвистики».¹¹ Рассмотрение языка как системы знаков и реляций между этими знаками является одним аспектом системности языка и он не исчерпывает всю системность языка. Коммуникативная деятельность и деятельность вообще представляют собой систему, которые взаимодействуют. В этом смысле надо исходить из иерархии системы, где понятен коммуникативный и общественный контекст знаковых систем. Сегодня лингвистика исходит из того, что у ее истоков системности языка стоит знаменитый труд Ф. де Соссюра “*Course de linguistique generale*”. Однако восточная Европа предпочитает И.А. Бодуэна де Куртене.

Можно с уверенностью утверждать, что в формировании лингвистических взглядов как Б. де Куртене, так и Ф. де Соссюра значительную роль сыграли идеи младограмматиков, так как оба этих ученых сделали первые шаги именно в Лейпциге, являющемся центром младограмматиков. Уже в октябре-ноябре 1889 года, работая над литовской акцентологией, Ф. де Соссюр в Париже лично познакомился с И.А.Бодуеном де Куртене и попросил последнего представить в его распоряжение материалы о литовском языке.¹²

Судьбы этих ученых, стоящих у истоков современной лингвистики, были похожими. Оба они в жизни не выпускали своих книг. Двухтомник И.А.Бодуэна де Куртене увидел свет впервые в 1963 году. Труд Ф. де Соссюра был опубликован, как отмечалось выше, три года после его смерти, т. е. в 1913 году. Но влияние обоих на дальнейшее развитие лингвистики достаточно большое.

Далее мы более подробно остановимся на „Заметках“ и „Фрагментах“, которые собраны и опубликованы Л.Егером и Й. Фером.¹³

Системность языка есть необходимая предпосылка для его функционирования как коммуникативное средство. Он не исчерпаем как инструмент общения.

В языке есть асимметрия между звуковым выражением и содержанием, наблюдаемая непосредственно через различные промежуточные уровни (семантика, синтаксис, фонология). Они являются компонентами языковой системы. Ф. де Соссюр выражал это на примере листа бумаги, одна сторона которой невозможно оторвать от второй стороны без того, чтобы не порвать его на куски.¹⁴ Отношения между языком, мышлением и обществом многогранны и поэтому нет смысла искать прямое соответствие между синтаксическими структурами языка и структурой общества. Правда, в определенной части лексикона можно найти элементы отражения отдельных слоев населения.

Язык может при помощи текстов транспортировать идеологию в общество. Можно в этой связи говорить о социально, территориально и ситуативно дифференцированных вариантах естественных языков. В этом смысле отдельные варианты со всеми частными системами (от лексикона и семантики до фонологии) являются социально-коммуникативно детерминированными сферами употребления языка. Территориальное членение языка тоже детерминировано. Варианты, различия и гетерогенность обусловлены как существенные аспекты языковой общественности. Нельзя, по видимому, говорить, о гомогенном языковом обществе. То, что характерно для системы, проявляет себя и в коммуникации, наблюдается у разных говорящих. Все это связано с человеком, который прекрасно чувствует в повседневной жизни языковые различия у своих собеседников. Это не значит, что язык и общество отделимы друг от друга, что они просто коррелируются, здесь имеет место связь причины и следствия. Они являются необходимым условием взаимосвязи языка и общества. Языковые дифференциации являются трансформацией условий человеческой деятельности. Здесь важным является вопрос, связанный с тем, каковы критерии языковой (диалекты, территориальные и региональные) вариативности. Это все подробно изучается в социолингвистике. Здесь, с одной стороны, необходимо ответить на вопрос, в какой связи находятся язык и сознание, с другой стороны, выявить значение понятия практики для языкознания.¹⁵

III. Знаковая теория языка

Послесоссюровское языкознание характеризуется интерпретацией знаковой теории языка, хотя известно, что уже Ч.Пирс и позже его ученик Ч.Моррис много сделали для изложения сути знаковой теории.¹⁶ По мнению Ф. де Соссюра, звуковой знак нельзя рассматривать как нечто внеязыковой фактор. Еще В. фон Гумбольдт указывал на то, что означаемое языкового знака (значение - Ф.В.) нельзя брать как нечто самостоятельное, такой подход был бы ошибкой для всего языкознания и оскарблением достоинства всего языка, звуковую сторону знака ("seme") отделить от идейной стороны не допустимо с самого начала, так как означающее и означаемое представляют собой личность одного человека.¹⁷ Отделить значение от формы значит взять человека без его лица. Говоря о единстве означающего и означаемого в концепции В. фон Гумбольдта, Н.Хомский писал: „Для В. фон Гумбольдта язык не есть совокупность изолированных феноменов- слов, звуков, всех языковых исполнений, он есть организм взаимосвязанных элементов, каждый из которых играют роль в генеративном процессе, образующем формы.“¹⁸

Ф. де Соссюр уже в 1890 году, изучая акцентуацию литовского языка, вводит понятие языковой ценности. Это значит, что каждый, кто намерен изучить ударение в языке, должен брать его не как физическое явление, а как ценность, которая выполняет в языке структурную функцию, при чем речь идет не об абсолютной ценности, языковая ценность проявляет себя по отношению к другим единицам в пределах одной системы, отличая одну единицу от других. Настоящий лингвистический анализ, по мнению Ф. де Соссюра, должен рассматривать языковые элементы не как звуки, носящие определенные абсолютные ценности, а как элементы определенной оппозиции, выполняющие релятивно отрицательную ценность. Он сравнивал это с геральдикой, где изучение физических особенностей цветов считал бесполезным. Значение трудов исследователя будет только тогда продуктивным, если события будут взяты во взаимосвязи и оппозициях. Эти идеи Ф. де Соссюр подчеркивал в “Notes” и на лекциях по общему языкознанию в Женевском университете. Он говорил, что рассказать о слове, связывая его с понятием и корнем, ошибочно. Языкознание определяет свой объект точкой зрения. Он считает, что объект всегда существует, подход к нему может быть различным. Его мысли о языковом знаке можно сформулировать так:

1. Язык есть система знаков. Отдельные знаки в этой системе не существуют изолированно, они существуют во взаимодействии;

2. Языкознание только тогда может достичь поставленной перед собой цели, если оно рассмотрит язык как системно-структурное образование. При определении своего объекта он основывался на философских воззрениях своего предшественника В. фон Гумбольдта;

3. Для раскрытия сущности языка необходимо руководствоваться при изучении системы и структуры синхроническим аспектом. Тем самым он отвергал атомистический позитивизм младограмматиков, у которых он учился в молодые годы;

4. Ф. де Соссюр исходил из того, что точка зрения предшествует объекту. Известно, что марксизм-ленинизм утверждает обратное, называя такой подход идеалистическим.¹⁹

Мы видим, что в заметках Ф. де Соссюра в связи с акцентом морфология выступает как синоним знаковой теории. По его утверждению, морфологический принцип равносильен семиологическому принципу²⁰. Ф. де Соссюр подчеркивает, что языковые звуки в отличие от других звуков приобретают ценности благодаря противоположению в системе. Поэтому теория языка является составной частью знаковой теории, следовательно общее языкознание есть основная отрасль семиологии. Только из перспективы языковой семиологии достаточно ясно видна семиологическая сфера и она концептируется с теоретической точки зрения.

Языковая концепция Ф. де Соссюра сводится к эпистемологической сути, в корне отличающейся от всех предыдущих подходов к языку. Поэтому трудно согласиться с теми, кто утверждает, будто Ф. де Соссюр ничего нового не внес в знаковую теорию языка. Он считал деление знака на физическую субстанцию и физическое понятие глубоко ошибочным. Они связаны друг с другом непрерывными нитями. Они не арбитрерны, подчиняются друг другу конвенционально. Арбитрерность заключается в том, что знак не определяется ни предязыковой сущностью и ни звуком. Обе эти стороны знака не существуют прежде, они есть результат знакового синтеза. Для того, чтобы показать единство знака, он использовал термин „сема“, что не предполагает примат каждой из сторон, т.е. ни

примат выражения или ни примат идеи, т.е. они взаимосвязаны друг с другом с самого начала. Он берет знак как целое, как единство означающего с означаемым. Смысл соссюрговской концепции в этом и заключается.

Ф. де Соссюр в „Заметках“ (Notizen) и в „Заметках домашнего садика“ (Gartenhaus-Notizen) в 90-ые годы XIX века развивает знаковую теорию языка (у него называется семиологическая теория-Ф. В.) и ставит семиологическую идею на первый план. Он пишет, что язык есть мир знаков и так как языковые знаки носят „конститутивный“, „циркулярный“ и „игровой“ характер, то они могут стать предметом исследования. Следующие понятия у Ф. де Соссюра как „идентификация“, „звук“, „абсолютные“ и „различные ценности“, „языковой факт“, „точка зрения“, „субстанция“, „субстратум“, „морфология“, „синхронность“ и др. понятия интерпретируются с позиции знаковой теории языка. Руководствуясь идеей „Aliquid stat pro aliquo“ (что-то используется вместо чего -то) Ф. де Соссюр берет идею о том, что знак состоит из сигнификата (означающего) и из сигнификанта (означаемого) за основу и считает деление знака на физический звук (письмо) и психическое универсальной ошибкой. Подытоживая свои рассуждения он пишет: звуковая фигура сама по себе ничтожество. Понятие тоже ничтожество. В понимании Ф. де Соссюра арбитражность не следует понимать как их условное объединение. „Идея об арбитражности связана с той центральной мыслью, что языковой знак не связан с доязыковым понятием и ни доязыковым звуком. Обе стороны знака не даны нам заранее, напротив, они являются результатом синтеза знака.“²¹

Интересные мысли относительно связи системы и структуры языка высказывали видные ученые такие как Р.Якобсон, Е.Косериу, А.А.Реформатский, Ю.С.Маслов, Г.Шиви и мн. др.²² Западная лингвистика, когда речь идет о структурализме, указывают обычно на Р.Якобсона, К.Л.Стросса и М.Бирвиша. Вместе с тем многие однозначно подчеркивают, что основоположником структурализма является Ф. де Соссюр.²³

IV. Точка зрения и объект

Для понимания соссюрговской концепции языка необходимо выяснить вопрос о том, что дан нам в первую очередь, так как это составляет основу его теории: точка зрения или объект? По утверждению издателей «Курса», лингвисту первым дан объект. Возможно ли лингвистическое познание через наблюдения вне языка, как это предполагали младограмматики или язык, который подлежит лингвистическому анализу, может быть взят как предмет определенных теоретических предпосылок? Или точка зрения определяется объектом? Это значит, что может ли быть объект избран свободно? Известно, что структурализм отвечает на этот вопрос так: сначала предполагали, что язык не дан непосредственно как объект научных изучений, т.е. сначала должна быть теоретическая концепция, чтобы конституировать предмет познания. Структурное мышление исходило из того, что познавательно- теоретический конвенционализм в отличие от позитивизма допускает идею об обосновании познания через непосредственный опыт. Эта теория, названная как конвенционализмом, противопоставлялась старому позитивизму. Сначала выдвигалась теория, которую потом можно было бы обосновать непосредственно практикой. А. Сеше считал, что анализ языка не есть дело наблюдения, а ума, который путем анализа обладает комплексом предмета так, что избегает конфузии, которая было бы неизбежным последствием наблюдения.²⁴

Важным для структурализма было то, что язык, который не дан нам непосредственно, может быть определен путем свободно выбранных фактов в виде предположений. Положения, связанные с предметом, могут применяться свободно, потому что они не вытекают из самих вещей. Структурный метод не создается изученным объектом, а выбирается исследователем по его собственной воле. Одно предложение “Курса” звучит так: „В лингвистике объект вовсе не предопределяет точку зрения; напротив, можно сказать, что здесь точка зрения создает самый объект;...“²⁵ Тезис Соссюра о свободном выборе точки зрения не может быть принят как его суждение об идентичности. Идентичность языковых единиц может быть определена в свете категориальных знаний, она непосредственно не наблюдаться. Различие между „Курсом“ и „Заметками“ состоит в том, что суждение о лингвистической идентичности в „Заметках“ не является суждением, выбранным исследователем произвольно над языковыми фактами. „В языкознании мы сталкиваемся с поверхностной точкой зрения, они могут быть верными или неверными, но с той и только той точкой зрения, которые мы **создаем** с их помощью. Если эти созданные будут верны с точки зрения исходной теории, могут совпадать с языковыми реальностями.“²⁶ Ф. де Соссюр утверждал, что теоретически лингвистические суждения могут делать только компетентные носители языка. Идентификация языковых единиц лежит в основе использования носителями языка языкового знания. Теоретик не может их определить произвольно. Именно носитель языка сможет вынести вердикт о том, правильно ли то или иное высказывание. Задача состоит в их выявлении.

V. Форма и субстанция

Существование языка в абстрактной форме является основным выводом, к которому пришел Ф. де Соссюр в конвенциональной интерпретации взаимосвязи между точкой зрения и предметом, как это изложено в «Курсах». Иначе говоря, это связано с идеей о существовании языка как форма без материи, субстанции. Л. Ельмслев, канонизируя эту идею, сформулировал ее так: язык есть независимо от социальной реализации и материального выражения чистая форма.²⁷ Это значит, что он одновременно независим от историчности. Это вытекает из последнего предложения „Курса“: язык, рассматриваемый в самом себе и для себя является единственным и истинным объектом лингвистики (стр. 269) и „Язык есть не субстанция, а форма.“²⁷ Если точка зрения, которая определяет предмет, не самостоятельна, т. е. она не может взята как исходная точка, независим от исследуемого объекта, иначе говоря, объектом не обосновывается как изнутри и с необходимостью, не может быть речи о языке как об историческом и социальном явлении, об абстрагированности в идеальном смысле слова. Как было показано выше, последнее предложение „Курса“ не принадлежит самому Ф. де Соссюру, оно, по мнению специалистов, является дополнением издателей.²⁸ Это было чуждо ему, не присущее мышлению Ф. де Соссюра. Он не считал язык (langue) свободным от историчности и дискурсивности. И не считал его объектом теории языка, язык для себя и в себе объектом. Напротив, он выдвигал языковую идею, которая характеризуется универсальностью, социально- историческим и семиологическими принципами. Для него язык означал единство звука, звукового образа и идеи, т. е. их синтез. Их вполне достаточно для проявления языка. Он выступал бы против постулата о том, что язык есть не субстанция, а форма, как это утверждается в „Курсе“, согласно которому Ф. де Соссюр будто на первом месте

представлял звуки, а на втором месте – значение. Но это не значит, что как будто бы Ф. де Соссюр отказывался от звуковой материи знаков. Это не значит, что язык есть форма, которая независима от субстанциональности в конкретных речевых актах. Для Ф. де Соссюра имела большое значение социально-историческая субстанциональность для существования языка.

VI. Синхрония и диахрония

В. Штрайтберг полагал, что автор “*Me`moire*” Ф. де Соссюр будет жить в памяти постсоссюровского языкознания. Но этот прогноз не оправдал себя, так как выдвинутые мастером идеи не опираются на мысли, высказанные им за время своей деятельности в Лейпциге и Париже, а также те фрагментарно-афористические высказывания его, которые Р.Годель и Р.Энглер за последние десятилетия доводят до лингвистической деятельности Ф. де Соссюра в Женевском университете. Слава с именем Ф. де Соссюра связана с книгой “*Cours de linguistique generale*”.

Известно, что в составлении книги некоторые положения, изложенные Ф. де Соссюром в 1907-1911 годах на своих лекциях, использованы из некоторых конспектов его слушателей. Мастер этот не согласился бы подписаться под „Курсом“ по следующим причинам: 1) его лекции по общим вопросам лингвистики были далеки от усовершенствования по дидактическим причинам от афористических положений, высказанных им в 1870 годы; 2) он считал, что его отношение к языку и знаковой теории не до конца сформулировано.

Ф. де Соссюр говорил в 1909 году своему студенту А. Ридлингеру, что его философские мысли о лингвистике полностью не отражают до конца продуманные им положения. Л. Егер пишет по этому поводу следующее: “Прежде всего было принято такое решение об издании, чтобы роль между издателем и автором была так устранена, что в „Курсе“ речи не было об „объективной и истинной“ передаче намерений Ф. де Соссюра”.²⁹ Виновником такого издания „Курса“ был в основном А.Сеше, который впоследствии стал теоретиком Женевской школы языкознания. В статье, написанной им в 1927 году о Женевской школе, заканчиваясь, сравнивал себя с Ф. де Соссюром. Науке известно, что издатели „Курса“ отказались от дневника-рукописи Ф. де Соссюра, который содержал фрагменты его мыслей, они не только пренебрегали им, но вовсе не интересовались им. Одной из мыслей, которая предлагается читателям „Курса“, является дихотомия синхронии и диахронии.

Выше были изложены противоречия, которые встречаются в „Курсе“. Здесь же коснемся дихотомии синхронии и диахронии. Ясное дело, что это противопоставление было преодолением младограмматического подхода, для которого языкознание должно было только историческим, историческое описание языка признавалось им единственно возможным.³⁰ Из содержания „Курса“ вытекает, что в книге понятие „синхрония“ и „*langue*“ противопоставляется „диахронии“ и „*parole*“ и первые считаются преимуществом перед вторыми. „Синхрония“ и „*langue*“ являются двумя тесно друг с другом диалектически связанными величинами. Они представляют собой тонкие аспекты теории языка, и их выделение являются методом семиологического анализа языка. Они пересекаются друг с другом и предполагают друг друга внутренней и ясной необходимостью. Синхронность и историчность являются в первую очередь структурными признаками языка. Их различие связано с ценностью языковых знаков. В изучении языка

синхрония и диахрония дополняют друг друга. В языковом знаке историзм и современность дополняют друг друга, так как знак обладает синхронной (конвенциональной) и диахронической (трансмиссивной) природой. Языковые знаки существуют с одной стороны в сознании говорящих, с другой стороны, они важны как **etat historique, чтобы превратиться в речь**.³¹ Вариативность идет с определенной инвариантностью плечом к плечу. Значит, в языке (*langue*) синхронная система ценностей подвергается в речи определенным изменениям. Пржнее состояние языка всегда обеспечивает применение новых элементов. Историческое пространство является настоящей сценой реализации языка. Синхронности языка в отличие от предисторического состояния отдается системное преимущество потому, что оно является пространством в семиологическом плане.³² Ф. де Соссюр писал, что горизонтальный уровень потому является преимуществом, что человек разговаривает в горизонтальном положении. Он подчеркивал на своей третьей лекции, что языком можно пользоваться только на одном состоянии языка.³³ Если язык – это бессубстанциональная форма, тогда противопоставления “синхрония” и “диахрония”, “*langue*” и “*parole*” не могут быть приняты.

Так как выдвигаемое в “Курсе” различие языка и речи, социального аспекта от индивидуального, важного от случайного, на самом деле Ф. де Соссюр не принимал. По сути дела вопрос об этой антиномии был поставлен Ф. де Соссюром уже на третьей лекции. Он противопоставлял не язык и речь, а язык (*langue*) и языковую деятельность (*faculte` du language*). Это противопоставление исходит из того, что индивидуальная языковая деятельность как звуковая физиологическая артикуляция звуков противопоставляется языку как социально развитой системе. Когда мы отделяем язык (*langue*) от языковой деятельности (*faculte` du language*) имеется в виду следующее: социальное должно отделяться от индивидуального, так же как необходимое от случайного.

VII. Дихотомия языка (*langue*) и речи (*parole*)

Известно, что Ф. де Соссюр определял язык критериями противопоставления “актуального виртуальному” и “индивидуального социальному”. На виртуальном (*in absentia*, пассивном) уровне он определил язык как индивидуальное, субъективное, а язык в смысле внутреннего как социальное, последнее понимается как межсубъектный, общественный институт. Их он охарактеризовал как „кристаллизованно социальным“, „общественным продуктом“. На актуальном (*in presentia*) уровне Ф. де Соссюр различал индивидуально-речевую способность как внутренние возможности в социальном смысле как межчеловеческая реализация от дискурсивного (диалогического) употребления и объясняет их с точки зрения творчества по “анalogии”, “морфологии” и “парасемии”.³⁴ Значит, в его концепции языка важное место занимают говорение и дискурс. Отличая язык от речи, Ф. де Соссюр разграничивал два понятия: 1) социальное от индивидуального; 2) необходимое от случайного. Как подчеркивалось выше, „Курс“ не верно истолковывает его идею. На самом деле Ф. де Соссюр противопоставлял не язык (**langue**) и речь (**parole**), а язык (*langue*) и языковую деятельность (*faculte` du language*), т. е. индивидуальную деятельность как физиологическую артикуляцию звуков языку (**langue**), выполняющему социальную функцию. Если мы отделяем язык (*langue*) от языковой деятельности (*faculte` du language*), одновременно должны отделить 1) социальное от индивидуального; 2) необходимое от менее необходимого.³⁵ Ф. де Соссюр относит термины “важное” и “индивидуальное” к

физиологической деятельности, т.е. к произношению, здесь он не подразумевает **parole** как дискурсивный момент. Это тоже один из примеров извращенного толкования А. Сеше мысли мастера. Для Ф. де Соссюра дискурсивный момент языка, т.е. **parole** не есть только пространство индивидуальных перформансов, но и интерактивное пространство системы. Значит, речевой акт есть одновременно применение языка. Именно так поступает он в „Очерках“ и на своих лекциях. Иначе говоря, различая социальный и индивидуальный аспекты, он объясняет противопоставление „актуальное виртуальному“ или „индивидуальное социальному“. На актуальном уровне Ф. де Соссюр отличает индивидуальную речь от социальной. Он писал, что все, что идет от губ, относится к речи (**parole**).³⁶ Но все, что находится в сознании индивидуума, т. е. все слышимое и применяемое, относится к **langue**. Здесь уместно упомянуть Л.В.Щербу, который говорил: языковая система и языковой материал, будучи двумя аспектами того, что непосредственно дано нам в речевой деятельности, что понимание вне организации языкового материала (вне системы) не возможно³⁷. Речь является самым социальным объектом, другая же самое индивидуальное. В его языковой концепции язык не мог быть „язык для себя и в самом себе“. Теоретическая и философская программа Ф. де Соссюра на сегодняшний день сохраняет свое значение. Язык есть индивидуальный резервуар, Каждое новое в языке -социальная сторона.

Итак, все сказанное до сих пор доказывает, что как бы великое дело не совершали издатели „Курса“, они намерения Ф. де Соссюра относительно языковой философии и знаковой теории излагали ошибочно. Во-первых, они сумели связать имя Ф. де Соссюра с имманентным мышлением через „Курс“ и влияние его на историю языкознания, концептуировать язык на горизонте двух онтологий. В соответствии с этим речь должна отличаться от языка „сам для себя“. Во-вторых, желание приспособить систематическому плану, хотя с точки зрения, мастер не согласился бы с таким изложением.

Такая судьба постигла также Л. Витгенштейна. Он также развивал свои идеи с различных точек зрения. Фрагментарный характер мышления ученых может быть объяснен их эпистемологическим поведением, что находит свое выражение в форме афоризмов.

Во времена Ф. де Соссюра идея о когнитивной лингвистики не распространялась. Но он однозначно осознал устаревшую парадигму и создал новый интеллектуальный мир. Соревнуясь с филологическим и сравнительным вариантами, языкознание сыграло в развитии познавательной теории огромную роль.

Здесь несомненно особое место занимает Ф. де Соссюр. Он понимал, что младограмматическая школа не оправдывает надежд и не отвечает требованиям времени. Теперь он думал о развитии своей программы „язык- знак“. Он видел решение вопроса в методологической реформе лингвистики. Она будет справляться с определением языковых единиц, и выполнять задачи, возложенные на нее.³⁸

Ф. де Соссюр соглашался с В. фон Гумбольдтом в определении основ социальных наук. То, что языковое сознание осознает, принимает, реально. Не принимаемое – не реально. Это можно проверить через внутреннее наблюдение. Семиологическое знание позволяет говорящим на языке узнать в бессмысленном апосемическом потоке специфические реальности как знаки и путем произношения воспроизвести знаки со смыслом. Эти когнитивные акты не только в сознании говорящих, но и преодолевая социальное пространство циркуляции знаков в употреблении³⁹. Социальное повторение имеет место постоянно, т. е. дискурс

постоянен. Знаковый синтез не происходит как сознательный внутренний процесс, не как обыкновенное психологическое правило, он должен быть учтен как семиологический процесс. Если язык хочет быть разговориваемая речь или дискурсом, так как только в речи соблюдаются ментальные и дискурсивные условия, именно в ней осуществляется семиологическая операция со стороны носителей языка⁴⁰. Значит, можно с уверенностью сказать, что „Курс“ не отражает основные идеи Ф. де Соссюра о языке и знаковой теории.

Литература:

- ¹Claude Levi- Strauss. Der Blick aus der Ferne. Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft. Paris, 1983, S.219.
- ²Culler J. Saussure. Glasgow, 1977, p. xvii.
- ³Jäger L. Ferdinand de Saussure. Zur Einführung. Junius, 2010; Fehr J. Ferdinand de Saussure. Linguistik. Notizen aus dem Nachlaß. Suhrkamp Verlag. Frankfurt am Main, 1997.
- ⁴Jäger L. Ferdinand de Saussure. Zur Einführung. Junius 2010.
- ⁵Osthof H./ Brugmann K. Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiet der indoeuropäischen Sprachwissenschaft. Leipzig 1881, Teil 4, S. 215.
- ⁶Helbig G. Entwicklung der Sprachwissenschaft seit 1970. S. 60.
- ⁷Jäger L. Указ. соч., S. 65.
- ⁸Helbig G. Указ. соч., S. 60.
- ⁹Алпатов В. Языкознание от Аристотеля до компьютерной лингвистики. АНФ, Москва, 2018.
- ¹⁰Helbig G. Указ. соч., S. 61.
- ¹¹Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. М., 1977, стр. 269; Л. Егер в указанной выше работе пишет следующее: «Особенно последнее предложение «Курса» характеризует составителей: «... единственным и истинным объектом лингвистики является язык, рассматриваемый в самом себе и для себя» (GdSprachw. S. 279), которое очевидно не принадлежит Соссюру, и которое Сеше и Балли поместили на конец текста «Курса»... Оно всегда обоими подчеркивается как центральная идея, приводится для структурального имманентизма де Соссюра. Так поддерживал Ш. Балли в своем письме Л. Ельмслеву с указанием на последнее предложение «Курса», указывая на последнее имманентную лекцию». См.: Jäger L. Ferdinand de Saussure. Eine Einführung. Junius, Hamburg, 2010, S. 224.
- ¹²Jäger L. Ferdinand de Saussure. Eine Einführung. Junius, Hamburg, 2010, S. 65, 215; Ferdinand de Saussure. Linguistik und Semiologie. Notizen aus dem Nachlaß. Texte, Briefe und Dokumente. Gesammelt, übersetzt und eingeleitet von Johannes Fehr. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1997,
- ¹³Там же.
- ¹⁴Соссюр Ф. де. Указ. соч.
- ¹⁵Helbig G. Указ. соч., S. 61.
- ¹⁶Veysælli F. Semiotika. Baki, 2010.
- ¹⁷Saussure F. de. Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft. Berlin, 2011³; см. также: Jäger L. Ferdinand de Saussure. Eine Einführung. Junius, Hamburg, 2010, S. 224; Ferdinand de Saussure. Linguistik und Semiologie. Notizen aus dem Nachlaß. Texte, Briefe und Dokumente. Gesammelt, übersetzt und eingeleitet von Johannes Fehr. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1997.
- ¹⁸Chomsky N. Cartesianische Linguistik. Ein Kapitel in der Geschichte des Rationalismus. Niemeyer Verlag, Tübingen, 1971, s. 37.
- ¹⁹Jäger L. Указ. соч., S. 129.
- ²⁰Там же, S. 139.
- ²¹Ferdinand de Saussure. Linguistik und Semiologie. Notizen aus dem Nachlaß. Texte, Briefe und Dokumente. Gesammelt, übersetzt und eingeleitet von Johannes Fehr. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1997.

²²Schiwy G. Neue Aspekte des Strukturalismus. Dtv Wissenschaftliche Reihe. München, 1973, S. 15.

²³Jäger L. Указ. соч., S. 181.

²⁴Jäger L. Указ. соч., S. 176. Здесь Л. Егер ссылается на работу А. Сеше, вышедшую в 1927 году в „Indogermanische Forschungen“ в 1927 году в номере 44, стр. 221.

²⁵Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. М., 1977, стр. 40.

²⁶Jäger L. Указ. соч., S. 179.

²⁷Hjelmslev L. Aufsätze zur Sprachwissenschaft. Stuttgart, 1974, S. 49 f.

²⁸Saussure F. de Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft. Berlin, 2001³, S. 146.

²⁹Jäger L. Указ. соч.

³⁰Jäger L. Ferdinand de Saussure. Zur Einführung. Junius, 2010, S. 166.

³¹Paul H. Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle, 1880.

³²Jäger L. Указ. соч., стр. 185.

³³Там же, стр. 186.

³⁴Там же, стр. 187.

³⁵Jäger L. Указ. соч., стр. 187.

³⁶Там же, стр. 190.

³⁷Там же.

³⁸Щерба Л.В. О тройном аспекте языка и об эксперименте в языкознании. В кн.: «Языковая система и речевая деятельность. Наука», Л., 1974, стр. 123 и далее. См. также: Вейсялли Ф. Вариативность гласных фонем современного немецкого языка (Экспериментальные данные и теоретические проблемы). ДД, Л., 1980. Перепечатано: Вейсялли Ф. Избранные труды, том 2, стр. 211-522.

³⁹Veysəlli F. Kognitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı, 2017.

⁴⁰Schwarz M. Einführung in die kognitive Linguistik. 3. Aufl., Tübingen, 2008, 2008, S. 8.

F.Y.Veysəlli

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

Müasir dilçiliyin əsas problemləri

(Xülasə)

Bu məqalədə son illərdə İsveçrə alimlərindən Y.Fehrin və L.Yegerin yorulmaz fəaliyyəti nəticəsində aşkar edilib çap olunmuş F.de Sössür yaradıcılığının elmə məlum olmayan „Qeydləri“ və „Bağça qeydləri“ əsasında yazılmış əsərləri təhlil olunur və konkret faktlara söykənməklə müəllif azərbaycanlı oxucularına F. de Sössürlə bağlı bir sıra gizli məqamları açıb göstərir. Dilçilikdə hökm sürən bir sıra kanonlara yenidən yanaşmaqla məqalədə göstərilir ki, F. de Sössür yaradıcılığı həmişə öyrənilməli, bu ustadın fikirləri onun kitabını çap etdirən Ş.Balli və A.Seşenin istədikləri kimi yox, həqiqət üzə çıxacaqdır və, yeni tədqiqatların müəlliflərinin dediyi kimi, F. de Sössür sağ olsaydı, o, kitabın üstündə öz adının getməsinə razılıq verməzdi.

F.Y.Veysəlli

(Azerbaijan university of languages)

This article deals with the following problems of F. de Saussure as such asymmetry, atomism, positivism of young grammarians, structuralism, system of language, system of signs, heterogeneity, homogeneity, variance, value, sociolinguistics, antinomy, synchronia, diachronia, ontology, paradigm and others. Each of these discussed from point of view of the theoretical position F. de Saussures.

Rəyçi: prof. B.B.İsmayılov

И.Я.СЕЛЮТИНА
Институт филологии Сибирского отделения РАН
siya_irina@mail.ru
г. Новосибирск, ул. Николаева 8

ПРЕОБРАЗОВАНИЯ ФОНОЛОГИЧЕСКИХ СИСТЕМ В ЮЖНО-СИБИРСКИХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ КАК РЕЗУЛЬТАТ ЯЗЫКОВЫХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЙ

Açar sözlər: asimmetriya, fonoloji sistem, türk dilləri, tipoloji oxşarlıq, fonetik proseslər, areal interferensiya, samitlər sistemi, fonotaktika

Ключевые слова: асимметрия, фонологическая система, тюркские языки, типологические сходства, фонетические процессы, ареальная интерференция, консонантная система, фонотактика

Key words: asymmetry, phonological system, Turkic language, typological similarities, phonetic processes, areal interference, consonant system, phonotactics

Введение

Структурно-типологическая близость тюркских, монгольских, тунгусо-маньчжурских и угро-самодийских языков на разных уровнях языковых систем является предметом пристального внимания специалистов [Щербак 1970; Суник 1971: 7–21; Мельников 1971: 65–76; Киекбаев 1996; Пути формирования... 2005: 8–27]. Проблема межэтнических и языковых контактов, происходивших на территории Сибири и сопредельных регионов в различные исторические эпохи и оказавших кардинальное влияние на формирование современного евразийского лингвистического ландшафта, несмотря на глубокий и длительный интерес ученых к различным аспектам языковых взаимодействий не только не утратила своей актуальности, но и приобрела особую значимость в свете новейших достижений гуманитарных и междисциплинарных исследований. основополагающей в алтаистике является проблема сложения и развития тюрко-монгольской языковой общности, «реальное существование которой фактически и легло в основу гипотезы генетического родства так называемых алтайских языков» [Рассадин 2011: 4].

В литературе обсуждаются несколько вариантов интерпретации этой общности, в частности, генетический принцип, предполагающий родство языков одной семьи, восхождение к одному общему предку; ареальный, рассматривающий сходство языковых процессов как результат взаимодействия языков, территориально смежных; и, наконец, принцип языкового союза, трактующий сложившуюся языковую общность как следствие длительного сосуществования на одной территории носителей разных культур, в том числе и языковых, и предполагающий би- и даже полилингвизм населения [Черемисина 1992].

Проблема общности алтайских языков: история и современное состояние

Алтаистика как раздел языкознания, разрабатывающий проблемы общности тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков, объясняет их несомненную материальную и структурно-типологическую близость либо как следствие генетического родства (алтаисты), либо как результат ареальных связей (антиалтаисты).

Гипотеза о существовании алтайской языковой макросемьи вслед за Г.И.Рамstedтом [1957] обосновывается ее сторонниками (А.В.Дыбо, О.А.Мудрак, С.А.Старостин, F.Kortlandt, K.H.Menges, N.Poppe, M.I.Robbbeets, T.Tekin) наличием большого количества структурных сходств на разных уровнях языковых систем, систематических фонетических корреляций, общих лексических и морфологических единиц и этимологических параллелей, являющихся в комплексе основанием для реконструкции единого алтайского праязыка [Starostin et al. 2003], а также пратюркского языкового состояния в связи с его положением среди алтайских [СИГТЯ 2006; Дыбо 2007]. Кроме тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков ряд лингвистов включают в алтайскую семью корейский и – с меньшей долей вероятности – японский. M.I.Robbbeets в результате диахронического анализа глагольной морфологии приходит к выводу о родстве вербальных суффиксов японского и алтайских языков [2015; автор использует при этом термин *Transeurasian languages*]. Сопоставительный анализ лексических и фонетических эскимосско-алтайских изоглосс позволил О.А.Мудраку выявить «особую близость эскимосских языков к алтайским» и выдвинуть гипотезу их родства [Mudrak 2008; Мудрак 2011].

Другие компаративисты (А.В.Вовин, В.И.Рассадин, Г.Д.Санжеев, Б.А.Серебренников, А.М.Щербак, G.Clauson, G.Doerfer, J.Janhunen, C.Shönig), разделяя контактную теорию В. Л. Котвича [1962], считают родство алтайских языков недоказанным, рассматривают существование большого числа языковых пересечений на субстантном и структурном уровнях как результат разновременных и разнохарактерных взаимодействий языков алтайской общности.

Эта точка зрения лингвистов подкрепляется и новейшими археологическими изысканиями. Результат изучения наиболее значимых основ древней материальной культуры является «серьезным антиалтаистским свидетельством, отрицающим изначальное единство и родство тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских культур, их носителей и, следовательно, присущих им языков» [Кызласов 2011: 2]. Археологические данные опровергают единство происхождения тюрков и остальных народов алтайской языковой семьи, существующая ныне типологическая близость алтайских языков объясняется длительными контактами народов [Там же: 206].

Данные популяционной генетики также указывают на отсутствие родства алтайских языков, обосновывают природу связей как контактную и определяют источник общих элементов: «язык носителей мтДНК гаплогруппы С (и Y-гаплогруппы С3) явился тем донором, благодаря которому в настоящее время лингвисты отмечают схождения... между тюркскими, монгольскими, тунгусо-маньчжурскими, уральскими, палеоазиатскими, малайско-полинезийскими и даже индоевропейскими языками» [Байтасов 2013].

Теоретические и методологические основы исследования

Теоретической основой для контактологических исследований фонетистов Сибири принята концепция использования данных экспериментальной фонетики для реконструкции истории языков и этнических групп.

Артикуляционно-акустическая база (ААБ) как система произносительных навыков в корреляции с их акустическими эффектами является одной из основных лингвистических универсалий, определяющих культурный код этноса и детерминирующих структурно-таксономическую специфику фонико-фонологических систем. ААБ как динамический стереотип, формирующийся на ранней стадии существования этноса и обеспечивающий план выражения в процессе вербальной коммуникации, видоизменяясь, сохраняется в своих доминантных чертах до тех пор, пока этническая общность не утрачивает компактность проживания [Наделяев 1980: 5–6; 1986 а]. Эта способность к закреплению ААБ в коллективном сознании населения, к передаче из поколения в поколение делает её одним из наиболее информативных исторических и лингвистических источников, особенно важным при решении проблем глоттогенеза бесписьменных народов Сибири и сопредельных территорий.

В 80-е годы прошлого столетия В.М.Наделяевым была выдвинута гипотеза, поддержанная рядом ученых, о существовании в составе древнего алтайского лингвистического союза более молодого, датируемого I–XII вв. н.э., циркумбайкальского языкового союза с выделением в нем байкало-саянского и алтае-саянского подсоюзов [Наделяев 1986 б].

«Перед алтаистикой... стоят задачи последовательного, глубокого и строгого применения... традиционных и новейших методик» [Кормушин 1990: 28]. В данном исследовании к анализу привлечен большой массив сопоставимых экспериментально-фонетических данных, полученных по единой методике и интерпретированных в русле общих теоретических установок, по языкам разных семей – тюркским, монгольским, тунгусо-маньчжурским, самодийским, обско-угорским, енисейским и палеоазиатским (всего изучены в различной степени звуковые системы 66 языков, диалектов и говоров. Списки исследуемых идиомов и опубликованных трудов, а также авторефераты диссертаций см. на сайте ИФЛ СО РАН: <http://www.philology.nsc.ru/departments/lefi/index.php>).

История формирования консонантных систем по данным инструментальной фонетики

Анализ фонетических явлений, которые можно рассматривать как результат взаимодействия южносибирских тюркских языков с монгольскими, позволяет разделить их на две группы. С одной стороны, это явления и процессы, которые можно охарактеризовать как адстратные, порожденные длительным сосуществованием языков на одной территории. С другой стороны, – фонетические трансформации, обусловленные причинами ареального контактирования на смежных территориях.

Фонико-фонологическая конвергенция южносибирских тюркских и монгольских языков как результат длительного совместного проживания на единой территории констатируется как на сегментном, так и на суперсегментном уровнях.

Инструментальные данные свидетельствуют о функционировании в халха-монгольском и калмыцком языках, с одной стороны, и в байкало-саянских тюркских языках – тувинском и тофском, – консонантных систем с тройной оппозици-

ей по степени напряженности: сильные / слабые / сверхслабые единицы.

Такой тип систем может рассматриваться как рефлекс пратюркского состояния. В. М. Наделяев отмечает, что структурные особенности организации системы согласных тофаларского языка позволяют не только восстановить для консонантизма тюркского праязыка тройную градуальную оппозицию по напряженности, сняв тем самым постулируемое в тюркологии праязыковое тюркское противопоставление по глухости и звонкости, но и изъять из гипотетического пратюркского вокализма так называемые «первичные» долгие гласные, как относительно позднее явление [Наделяев 1969].

Принимая во внимание основанную, в частности, на инструментальных данных гипотезу о том, что современные халха-монголы по происхождению являются древними тюрками [Наделяев 1981; 1986 а], а их артикуляционно-акустическая база (ААБ) – преобразованная (не ранее XI в.) ААБ древних тюрков, можно рассматривать данную систему согласных уйгуро-огузского типа как исконную, в то время как тувинская фонологическая система сформировалась в результате суперстратного воздействия на язык автохтонного населения.

Специфика тувинской консонантной системы указывает на нетюркский субстрат: предки современных тувинцев восприняли древний тюркский язык уйгурского типа через призму своей артикуляционно-акустической базы, для которой не были свойственны сильные согласные, скорее, у них были краткие и долгие консонанты [Наделяев 1986 в]. Изучение диалектов и говоров тувинского языка на данном синхронном срезе позволяет зафиксировать различные этапы стирания противопоставления согласных по напряженности – в некоторых говорах, в большей мере развивающихся под давлением собственных внутренних законов, в отличие от более консервативного нормированного литературного языка [Сеглен-мей 2010], количество сильных фонем сократилось, произошла частичная дефонологизация признака сильный / слабый [Кечил-оол 2004: 334].

Трансформация тувинской консонантной системы, обусловленная влиянием субстрата, привела к перестройке вокализма – к появлению фарингализованных гласных фонем, а поскольку среди сибирских тюркских языков тувинский – один из языков с наиболее выраженным сингармонизмом, то здесь сформировался глоточный сингармонизм, распространяющийся как на вокальную, так и на консонантную оси словоформ [Селютина и др. 2004]. Основная функция тувинского сингармонизма – цельнооформленность слова.

Констатируемые в языках алтае-саянского нагорья системы согласных, базирующиеся на трихотомическом противопоставлении по квантитативности (краткий / долгий / долготнонеопределенный), являются результатом преобразования пратюркской системы на субстратах угро-самодийского типа. Система согласных, организованная оппозицией по длительности, впервые выявленная на материале алтайского языка [Чумакаева 1978], была позднее зафиксирована в бачатско-телеутском [Меркурьев 1975], кумандинском [Селютина 1984: 86–90], чалканском [Кирсанова 2003], тубаларском [Сарбашева 2004], теленгитском, сагайско-хакасском [Субракова 2005] языках.

Эта система есть результат ассимиляции тюрками предшествующего нетюркского – угро-самодийского населения. Оппозиция согласных по слабости / сверхслабости с противопоставлением слабых по краткости / долготе сложилась в результате наложения на угро-самодийскую субстратную систему (с двойным противопоставлением согласных по напряженности – слабые / сверхслабые фоне-

мы) тюркской суперстратной системы с тройной оппозицией сильных / слабых / сверхслабых консонантов: неприемлемая для автохтонного населения сильная артикуляция языка завоевателей реализовалась как долгая.

Говоря о контактах тюркских и монгольских языков, нельзя не упомянуть якутский язык. Еще польский тюрколог Стефан Калужинский, изучая монгольские элементы в якутском, пришел к выводу, что монголизмы в якутском либо принадлежат какому-то неизвестному монгольскому языку, либо заимствованы в разное время из разных монгольских языков [Kaluzynski 1961]. В. М. Надеяев, занимавшийся в течение ряда лет дешифровкой киданьской письменности [Надеяев, Стариков 1964] и располагавший достаточной информацией об особенностях языка киданей (*кидани* или *китаи* – племена монгольской группы, обитавшие в IV–XII вв. на территории северо-восточного Китая и Монголии), выдвинул гипотезу о киданьской монголизации якутского языка: якутская народность складывалась на Средней Лене на базе этнического слияния древних тюрок (курукан) с монголами (киданиями) в XI–XII вв. [Надеяев 1981; 1986 а].

На современном же этапе развития северных тюркских языков – якутского и долганского – релевантность для систем согласных признаков глухость / звонкость может трактоваться как результат длительного контактирования предков якутов и долган с тунгусо-маньчжурскими этносами, подкрепленного позднее влиянием русского языка; система носит переходный характер [Дьячковский 1977; Бельтюкова 2004].

Перестройка в ряде языков (сагайско-хакасский, калмакский) квантитативно ориентированного консонантизма на оппозицию по работе голосовых связок (глухие / звонкие / сонорные) относится к числу инноваций, развивающихся под активным воздействием русского языка.

В шорском и в барабинско-татарском языках пратюркская тройная оппозиция согласных по степени напряженности речевого аппарата трансформировалась в противопоставление по наличию / отсутствию глоттализованности; напряженность же сохранилась в качестве второстепенного, сопутствующего признака единиц. Выявленная в шорском языке система согласных, основанная на оппозиции по положению гортани, может быть квалифицирована как наследие кетского субстрата [Уртегешев 2002], либо как отражение палеосибирского состояния. В барабинско-татарском языке, как показало исследование Т.Р. Рыжиковой, данное противопоставление реализуется в виде фонологической оппозиции по нефарингализованности / фарингализованности [Рыжикова 2005].

Принципы организации вокальных систем в свете данных экспериментальной фонетики

Сходство принципов фонологической организации в алтае-саянских тюркских и монгольских языках обнаруживается и в вокальных системах (релевантность противопоставления единиц не только по признакам ряда, подъема, огубления, но и по длительности; наличие двух – в принципе симметричных – субсистем, различающихся по указанным параметрам).

Общность монгольских и южно-сибирских тюркских языков проявляется и на суперсегментном уровне: оформление звуковых оболочек словоформ подчиняется алгоритмам сингармонизма – палатального и лабиального. Вопреки распространенной в тюркологии трактовке сингармонизма как тотального, ориентированного на первый гласный основы, экспериментально-фонетические данные сви-

детельствуют о ступенчатом характере ассимилятивных и аккомодационных процессов внутри южно-сибирской тюркской словоформы, аналогично языкам монгольской семьи – каждый последующий слог ориентирован на предыдущий при общем импульсе, задаваемом первым слогом основы.

Фонетические сходства обнаруживаются и на уровне фонотактики (в принципах сочетаемости звуков), силлабики, а также субстантных свойств языков: зафиксированное в барабинско-татарском, шорском, кумандинском, а также в халха-монгольском языках артикулирование щелевых согласных типа «s» с незначительной медиальной смычкой активного (передняя часть спинки языка) и пассивного (зубы и алвеолы) органов артикуляции и со специфическим аффрицированным акустическим эффектом можно рассматривать как результат контактов языков алтае-саянского региона с монгольским языком, в звуковой системе которого продуктивны аффрикаты «t□s» и «d□z».

Следствием ареального контактирования культур на смежной территории является фонетическая специфика говоров юго-восточного диалекта Тувы, не сформировавших под влиянием монгольского языка подсистему фарингализованных гласных, в отличие от других диалектов и говоров тувинского языка с его сильно развитой фарингализацией, реализующейся в различном фонологическом статусе в вокализме и консонантизме и детерминирующей характер тувинского сингармонизма. Если большинство тувинских диалектов и говоров сохранили сильную напряженность согласных преимущественно в анлаутной позиции и, как следствие ослабления консонантов в определенных позициях, породили подсистему фарингализованных вокальных фонем, то говоры I и II типов юго-восточного диалекта не имеют фарингализации гласных как системообразующего параметра.

Особенности вокальных фонологических систем в говорах тувинского языка позволяют соотнести эти говоры с различными ветвями циркумбайкальского языкового союза: часть говоров с характерной для них фарингализацией, а также с назализацией гласных относятся к уйгуро-урянхайской группе саяно-байкальской ветви (наряду с другими языками тобаской группы – тофским и туба-диалектом алтайского языка). Говоры же I и II типов юго-восточного диалекта Тувы, не имеющие фарингализованных гласных, следует отнести по типологическим признакам к саяно-алтайской ветви рассматриваемого языкового союза (наряду с алтайским и хакасским языками) [Дамбыра 2005].

Заключение

Определенные типологические сходства в системно-структурной организации консонантных и вокальных систем в южносибирских тюркских и в монгольских языках; параллели, фиксируемые в трансформации систем на современном этапе их развития, в фонетических процессах, можно рассматривать как следствие существования в исторической ретроспективе тюрко-монгольской языковой общности, языкового союза, сложившегося в результате длительного сосуществования на одной территории носителей разных культур. В этом случае взаимодействия южносибирских тюркских языков с монгольскими носят характер адстратных, порожденных влиянием языка переселенцев на язык аборигенов.

С другой стороны, общность фонетических процессов в некоторых южносибирских тюркских и монгольских языках можно рассматривать как результат взаимодействия языков, территориально смежных, то есть носящих характер ареального контактирования.

Инструментальные данные свидетельствуют о том, что «тюрко-монгольская языковая общность неоднородна по своему составу и структуре» [Рассадин 2011: 6], выявленные общие и специфические черты в консонантизме монгольских и тюркских языков, а также других языков сибирского региона, являются результатом длительных и разновременных контактов этносов и их языков в различные периоды исторического развития и в различных ареалах их распространения. Следствием взаимодействий южносибирских тюркских языков с монгольскими является развитие конвергентных процессов двух видов – адстратно-инстратного характера и ареальной интерференции. Очевидная материальная и структурно-типологическая близость консонантных систем в языках алтайской общности есть результат конвергенции, а не расхождения от общего корня.

Литература:

- Байтасов Р.Р.* Родство алтайских, палеоазиатских и уральских языков. Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2013.
- Бельтюкова Н.П.* Консонантизм долганского языка (экспериментальное исследование). Томск, 2004.
- Дамбыра И.Д.* Вокализм каа-хемского говора в сопоставлении с другими говорами и диалектами тувинского языка. Новосибирск: ИД «Сова», 2005.
- Дыбо А.В.* Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. Пратюркский период. М.: Восточная литература, 2007.
- Дьячковский Н.Д.* Звуковой строй якутского языка. Часть II. Консонантизм. Якутск, 1977.
- Кечил-оол С.В.* Типологическая специфика консонантизма сут-хольского говора в системе говоров и диалектов тувинского языка. Новосибирск, 2004.
- Киекбаев Дж.К.* Основы исторической грамматики урало-алтайских языков. Уфа, 1996.
- Кирсанова Н.А.* Консонантизм в языке чалканцев (по экспериментальным данным). Новосибирск, 2003.
- Кормушин И.В.* Тобаская группа // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции. М.: Наука, 2002. С. 600–660.
- Котвич В.Л.* Исследование по алтайским языкам. / Пер. с польского. М.: Иностранная литература, 1962.
- Кызласов И.Л.* Алтаистика и археология. М.: Институт тюркологии, 2011.
- Мельников Г.П.* Алтайская гипотеза с позиций системной лингвистики // Проблема общности алтайских языков. Л., 1971. С. 65–76.
- Меркурьев К.В.* Бачатско-телеутский консонантизм. Новосибирск, 1975.
- Мудрак О.А.* Эскимосский этимологикон. М.: НВИ-Тезаурус, 2011.
- Наделяев В.М.* Особенности звуковой системы языка тофов // Материалы конференции “Этногенез народов Северной Азии”. Новосибирск, 1969. С. 235–236.
- Наделяев В.М.* Артикуляционная классификация гласных // Фонетические исследования по сибирским языкам. Новосибирск, 1980. С. 3–91.
- Наделяев В.М.* Теоретическое и практическое значение фонетических исследований по языкам народов Севера // Письменность народов Сибири. История и перспективы. Новосибирск, 1981. С. 11–37.
- Наделяев В.М.* К типологии артикуляционно-акустических баз // Фонетические структуры в сибирских языках. Новосибирск, 1986 а. С. 3–15.
- Наделяев В.М.* Циркумбайкальский языковой союз // Исследования по фонетике языков и диалектов Сибири. Новосибирск, 1986 б. С. 3–4.
- Наделяев В.М.* У истоков тувинского языка // Исследования по тувинской филологии. Кызыл, 1986 в. С. 53–63.

Наделяев В.М., Стариков В. С. Предварительное сообщение о дешифровке киданьской письменности // Предварительное сообщение о дешифровке киданьского письма. М., 1964. С. 5–26.

Пути формирования лингвистического ландшафта Сибири / Коллективная монография. Новосибирск: ИД «Ника», 2005.

Рамstedт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология / Перевод с немецкого. М.: Иностранная литература, 1957.

Рассадин В.И. Очерки по истории сложения тюрко-монгольской языковой общности. 2-е изд., исправленное. Элиста: Изд-во Калмыцкого государственного университета, 2011. Ч. I. Тюркское влияние на лексику монгольских языков.

Рыжикова Т.Р. Консонантизм языка барабинских татар: сопоставительно-типологический аспект. Новосибирск, 2005.

Сарбашева С.Б. Фонологическая система туба-диалекта алтайского языка (в сопоставительном аспекте). Новосибирск, 2004.

Сегленмей С.Ф. Консонантизм тувинского языка. Экспериментально-фонетическое исследование. Кызыл, 2010.

Селютина И.Я. Кумандинский консонантизм в фонологическом аспекте // Исследования звуковых систем языков Сибири. Новосибирск, 1984. С. 86–90.

Селютина И.Я., Дамбыра И. Д., Кечил-оол С. В. Фарингальный сингармонизм в тувинском языке // Гуманитарные науки в Сибири. Новосибирск. 2004. № 4. С. 108–114.

СИГТЯ – Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. М.: Наука, 2006.

Субракова В.В. Консонантизм ниже-тёйского говора сагайского диалекта хакасского языка: сопоставительный аспект. Новосибирск, 2005.

Суник О.П. Проблема общности алтайских языков // Проблема общности алтайских языков. Л., 1971. С. 7–21.

Уртегешев Н. С. Шумный консонантизм шорского языка (на материале мрасского диалекта). Новосибирск, 2002.

Черемисина М.И. Языки коренных народов Сибири. Новосибирск, 1992.

Чумакаева М.Ч. Согласные алтайского языка (на основе экспериментально-фонетических исследований). Горно-Алтайск, 1978.

Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.

Kaluzynski St. Mongolische Elemente in der Jakutischen Sprache. Warszawa, 1961.

Mudrak O.A. Kamchukchee and Eskimo Glottochronology and Some Altaic Etymologies Found in the Swadesh List In: Аспекты компаративистики [Aspects of comparative studies]. Moscow, RSHU Press, 2008, iss. 3, p. 297–336.

Robbeets M.I. Diachrony of verb morphology – Japanese and the Transeurasian languages. Berlin, Mouton de Gruyter, 2015.

Starostin S A., Dybo A. V., Mudrak O. A. Etymological Dictionary of the Altaic Languages. Leiden, Brill Publishers, 2003, vol. 1–3.

İ.Y.Selyutina

(REA-nın Sibir bölməsinin Filologiya İnstitutu)

Cənubi Sibir türk dillərində fonoloji sistemlərində yeniləşmələr dil qarşılıqlı təsirlərinin nəticəsi kimi

(Xülasə)

Məqalədə Cənubi Sibir türk dillərində fonoloji sistemlərində yeniləşmələr nəzərdən keçirilir.. Cənubi Sibir türk və monqol dillərinin vokal və konsonant sistemlərin sistem-struktur təşkilində müşahidə olunan müəyyən tipoloji oxşarlıqlar, onların inkişafının indiki mərhələsində sistemlərdə qeydə alınmış paralellər müxtəlif mədəniyyətlərin eyni bir ərazidə uzunmüddətli mövcudluğu nəticəsində formalaşmış türk-monqol dil

ümumiliyinin nəticəsi kimi baxıla bilər. Cənubi Sibir türk dillərinin monqol dilləri ilə qarşılıqlı təsiri gəlmə xalqların aborigen xalqların dillərinə təsirindən yaranmış adstrat xarakter daşıyır. Bundan başqa, bəzi Cənubi Sibir türk xalqlarının və monqol xalqlarının dillərində fonetik proseslərin ümumiliyini ərazi baxımdan yaxın xalqların dillərinin qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi, yəni areal kontakt xarakterli olması kimi nəzərdən keçirilə bilər. Müəllifə görə, Cənubi Sibir türk dillərinin monqol dilləri ilə qarşılıqlı təsirinin nəticəsi iki növ konvergent proseslərin – adstrat-instrat xarakterli və areal interferensiyanın nəticəsidir. Altay mənşəli dillərin konsonant sistemlərində maddi və struktur-tipoloji yaxınlığı eyni kökdən ayrılma deyil, konvergensiyanın nəticəsidir.

I.Y.Selyutina

Institute of Philology of the Siberian Branch of the REA
Updates in the phonological systems of the Turkic languages of Southern Siberia
as a result of language interactions

Summary

The article considers updates in the phonological systems of Southern Siberian Turkic languages. Certain typological similarities observed in the system-structural organization of vocal and consonant systems of Southern Siberian Turkic and Mongolian languages -Mongolian language can be considered to be a result of commonality. The interaction of the Southern Siberian Turkic languages with the Mongolian languages is of an adstratic nature, arising from the influence of the foreign peoples on the languages of the aboriginal peoples. In addition, the commonality of phonetic processes in the languages of some Southern Siberian Turkic and Mongol peoples can be considered as a result of the interaction of the languages of territorially close peoples, i.e. as an area of contact. According to the author, the interaction of Southern Siberian Turkic languages with Mongolian languages is the result of two types of convergent processes - adstrat-instrat and areal interference. The material and structural-typological similarity in the consonant systems of Altaic languages is not the separation from the same root, but the result of convergence.

Rəyçi: filol.e.d., prof. F.Y.Veysəlli

C.M.BABAYEV
(Azərbaycan Dillər Universiteti)
cemil64@rambler.ru
Bakı ş. R.Behbudov 134

SOSIAL MÜNASİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ İNKİŞAFINDA GÜLÜŞÜN ROLU

Açar sözlər: gülüş; emotivlik; kommunikasiya; gülüş mədəniyyəti; aqressiya; düşünülmüş gülüş

Key words: laughter; emotivity; communication; laughter culture; aggression; intentional laughter

Ключевые слова: смех; ЭМОТИВНОСТЬ; КОММУНИКАЦИЯ; СМЕХОВАЯ КУЛЬТУРА; АГРЕССИЯ; НАМЕРЕННЫЙ СМЕХ

Gülüş olduqca mürəkkəb və coxcəhətli sosisomədəni hadisədir. Gülüş sosial münasibətlərin inkişaf dinamikasının dərk olunmasında mühüm rol oynayır. O, keçmişlə dialoqa girərək indini başa düşməyə və müasir dövrün böhranlı situasiyalarından çıxış yollarını tapmağa imkan verir. Təsadüfi deyildir ki, sofistlər mübahisə zamanı gülüşə həqiqətə nəminə deyil, uğur nəminə əl atırdılar.

Gülüş insanlar arasında ünsiyyət vasitələrindən biridir. İnsanın daxili durumunun zahiri ifadəsi gülüşün köməyi ilə başqasına nəşə ötürülür. Obrazlı dillə desək, gülüş həətə heç nəyin təsir etmədiyi insana da təsir edir. Gülüş insanın həyat sevinclərini, özünü reallaşdırmasını nümayiş etdirən təbii durumudur. O, eyni zamanda həm insan orqanizminin məhsulu, həm də onun varlıq vasitəsidir. Gülüş müsbət yaşantılardır, onalr isə insana hava və su qədər vacibdir. Gülüşsüz həyat yalnız yeknəşəq günlərin sırasına çevrilməzdi, həm də mənasını itirmiş olardı. Gülüşün spesifikasi, ilk növbədə, emosional atmosferin müsbət xarakterinə aiddir. Bu müsbət fonu sevinc kimi də adlandırmaq olar. Deməli, gülüş sadəcə baş düşmə deyil, başa düşmənin sevincidir.

Gülüş barədə hələ fransız filosofu A.Berqson yazırdı ki, “Aristoteldən başlayaraq ən böyük mütəfəkkirlər bu kiçik vəzifəni öz üzərlərinə götürməyə çalışmışlar, amma o, heç vaxtlə özünün mənimsənməsinə imkan vermir, əldən sürüşür, qurtulur və fəlsəfi düşüncəyə cəsarətli çağırış kimi yenidən baş qaldırır” (1, s. 2).

Gülüş biliyin deyil, başa düşmənin ifadəsidir. Gülüşə tərif verməyin doğru yolu onun əksliklərindən çıxış etməkdir. İlk növbədə, qeydə etmək lazımdır ki, gülüş və qorxu insanın hər hansı bir problemə reaksiyadır. Qorxu zamanı hər hansı bir problem ən azı həmin anda həlledilməz kimi görünür. Situasiyanın çıxılmazlığı təhdidin dərəcəsi ilə qeyd edilir. Gülüşü isə, öz növbəsində, bunun əksi, problemin necə həll edilməsi və situasiyadan çıxış yolu tapmaq kimi başa düşülməsi kimi izah oluna bilər.

Gülüş hamını – güclü və zəifi, qorxaq və cəsarətlini, axmaq və müdrikləri bərabərləşdirmək gücünə malikdir. Zəiflər gülərkən özünün güclü, qorxaqla cəsarətli hiss edirlər. Dəlilərlə bərkədən gülürlər ki, digərlərindən axmaq görünməsinlər, müdriklər isə axmaq kimi görünmə-

mək üçün gülürlər.

Kommunikasiya aktının tərkib hissəsi gülüş müəyyən sosial və məndəni ehtiyac-ları təmin edir. Gülüş qorxu və adi həyatın ciddiyətinin əksinə və asosial istəklərin sub-limasiya edərək kompensator rolunu yerinə yetirir. Gülüşdə relaksasiya motivləri, gün-dəlik qayğılardan qurtulmaq elementləri özünü büruzə verir. Cəmiyyətin konsolidasiya-sını xidmət edən gülüş status fərqliliklərini müvəqqəti olsa da aradan qaldırır. “Gülüş və yumor həтта qruplararası münəqişələrdə münəqişəni aradan qaldırmağa qadir ilkin vasitə kimi çıxış edirlər” (2, s. Смex помогает).

Gülüş ictimai həyatın müxtəlif sahələrin nüfuz edir, amma o, özünü daha çox əx-laqi münasibətlərdə büruzə verir. Bu vəziyyət isə bir sıra amillərlə şərtlənmişdir. Hər şeydən əvvəl, gülüş, əxlaq kimi birbaşa və ya dolayısı ilə sosial kommunikasiya prose-sinə daxildir. İnsanın insanla, qrupun qrupla, fərdin kollektivlə kommunikasiyası qüvvə-də olan normalarla baxımından ictimai qiymətlə şərtlənmişdir. Gülüş həm də mövcud olanın olmalı nöqtəyi-nəzərindən dəyərləndirilməsini tələb edir. Gülüşdə qəzəb çaları-nın varlığını, etik baxımdan arzuolunmaz olduğunu etiraf edən Aristotelin “gülüş bütün canlılardan yalnız insana xasdır” deyimi onu (gülüşü) fəlsəfə, mədəniyyətin və linqvo-praqmatikanın fundamental probleminə çevirir (3, s. 118).

M.T.Rüminanın fikrincə, gülüşü üç nöqtəyi-nəzərdən araşdırmaq olar: 1) insanın fiziologiyasının təzahürü kimi; 2) insanın psixoloji həyatının təzahürü kimi; 3) mədəniy-yyət fenomeni kimi. Birinci halda söhbət insanın orqanizmində baş verən fizioloji proses-lərdən gedir. İkinci halda gülüş sevinc və həyatın tamlığını ifadə edən emosiya kimi çıxış edir, gülüş insanın aşib-daşan gücünün atılması, bölüşdürülməsi funksiyasını yerinə yetirir. Gülüşün birinci və ikinci növünü M.T.Rümina psixofizioloji gülüş adlandırır (4, s. 128). Mədəni gülüş isə həmişə kollektiv hadisədir. Onun üçün obyektin olması xa-rakterikdir, yəni gülüş hədəfi olanın olması vacibdir (4, s. 135).

Gülüş ontoloji baxımdan xalqın mədəniyyətində kök salmışdır. O, məntiqi və me-tafiziki statuslara malik real substansiyadır. Gülüş və gülüş mədəniyyəti, hər şeydən əv-vəl, kollektiv məşğuliyyətdir. Gülüş mədəniyyəti mahiyyətinə görə kommunikativ funk-siyanı yerinə yetirən sosiomədəni hadisədir. Ümumilikdə gülüş mədəniyyətinin funksiyalarına aşağıdakıları aid etmək olar:

1) tərbiyəvi funksiya; 2) tənqidi-ifşəedici funksiya; 3) müdafiə funksiyası; 4) psi-xoloji gərginliyi azaltma funksiyası; 5) sosial-birləşdirici funksiya; 6) qiymətləndirmə funksiyası; 7) sosial-mədəni təcrübənin ötürmək funksiyası; 8) dəyər-təyinat funksiyası.

Gülüşü doğuran situasiyanı fərdlərin şəraitin ziddiyyətlərinə, mənasızlığına, illüzi-yasına emosional reaksiya nümayiş etdirdiləri müəyyən zaman və məkan şərtlərində baş verən hadisələrin məcmusu kimi izah etmək olar. Gülüş situasiyası aşağıdakı kompo-nentlərdən ibarətdir: 1) komik effekt yaradan ziddiyyətlərin aşkar olduğu obyektiv hadi-sələr və şərtlər; 2) qarşılıqlı təsir situasiyaların məkan-zaman xarakteristikası; 3) qarşı-lıqlı təsirdə olan subyekt və obyektlər; 4) yaranmış vəziyyətə subyektlərin reaksiyası.

Gülüş və onun müxtəlif növləri, istər müxtəlif mədəniyyətlərin, istərsə də eyni mədəniyyət və ya solumun çərçivəsində əhatə edənələr tərəfindən şərh olunan, qəbul və ya inkar olunan müəyyən məna və anamlara malik verbal işarələrlə müşayiət olunur. Bu isə kommunikasiya subyektləri arasında qarşılıqlı anlaşmaya xidmət edən gülüş haq-qında kommunikativ proses kimi bəhs etməyə əsas verir. Kommunikantlara gülüş ob-yektindəki mənanı eyni cür şərh etməyə imkan verən vahid məna sahəsinə daxil olduqda gülüş subyektlər arasında qarşılıqlı anlaşma münasibətlərini təyin edir. Madam ki, başa düşmə subyektiv hadisədir, ümumi anlam sahəsi ilə üst-üstə düşməyən fərdi anlam sa-həsidir və fərqli sosiomədəni ənənələrdə gülüş obyektinin müxtəlif cür dərk olunmasının

nəticəsi kimi onun həтта alternativ anlaşılması da mümkündür. Başa düşmə yaradıcı prosesdir – yeni biliyin qazanılması təfəkkürün yaradıcı işini, müxtəlif növ hadisələrdə ümumi olan nəsnəni tapmağı tələb edir. Başa düşmənin mayası onun sosiomədəni şərtlənməsindədir. Gülüş hazır cavablıq və yaradıcılığın vəhdətinə əsaslanır.

Gülüş müəyyən effektdə nail olmağa yönəlikli dəyərləndirici məlumatdır. Onun ötürdüyü informasiya, bir qayda olaraq, sosial normalar nöqtəyi-nəzərindən obyektin mənfi qiymətləndirilməsini işarələyir. Gülüşün informasiyası subyektədən obyektə əks istiqamətdə yol qət edir və onun təsiri altında obyekt öz davranışını sosial cəhətdən məqbul məcraya yönəltməyə çalışır. Gülüş kommunikasiyası daxilən iştirakçıların sayının artırılmasına can atır, çünki o, dialoji ünsiyyətdə natamamlığı və qeyri-bitkinliyi ilə əlamətdardır. Gülüş gülən və gülünənin kimi dialoji subyektlərindən savayı üçüncü mövqeni – dinləyəni (və ya dinləyiciləri) ehtiva edir. Sosial məkan tələb edən gülüş nə qədər çox insan cəlb edilirsə, bir o qədər təsirli və parlaq olur.

Gülüş kommunikasiyasının mümkünlüyünün mühüm şərtləri, bir tərəfdən, gülüş doğurarı yaratmaq qabiliyyəti kimi hazır cavablıq, ikinci tərəfdən, gülməli olana reaksiya vermək qabiliyyəti və onu dəyərləndirməkdir. Beləliklə, kommunikatorlar və adresatlar arasında məhsulu gülüş olan lokal kommunikasiyalar formalaşır. Gülüş müxtəlif məqdələr üçün istifadə olunur: bu tələffüz olunan gülməliyə öz münasibətini nümayiş etdirmək, improvizasiyaya reaksiya, müəyyən yerdə gülməyə təklif, gülməli yeri tapmağa kömək, tamaşaçılarla emosiyaları bölüşmək və s.

Nəzərə alsaq ki, dil dünyanın mənzərəsi, kommunikativ sistemdir, onda gülüş probleminin dil və gülüşün qarşılıqlı əlaqə müstəvisində nəzərdən keçirilməsinin nə qədər vacib olduğuna şübhəyə yer qalmaz. Gülüş müstəsna dərəcədə kommunikativ situasiyalarda yaranır və onun linqvistik zəmində araşdırılması cəlbədicə görünür, çünki o, gülüşün semantikasını, onun işarəvi-simvolik zənginliyini açmağa imkan yaradır. Gülüşün təbiətinə fərqli yanaşma da vardır. Məsələn, gülüşün mahiyyətini etoloji yanaşma mövqeyindən təhlil edən A.Q.Kozinsevin fikrincə, məhz heyvanı mənşəyinə görə gülüş bütün semantiklardan məhrumdur. Onun qənaətinə görə, “insan gülərək sanki özünün mədəniyyətə qədərki, insanlığa qədərki keçmişinə qayıdır. Gülüş instinktdir, amma onun bioloji təbiətini başa düşməyən insan gülüşü konvensional işarəyə çevirməyə daima cəhd edir, yəni ona psevdolanamlar verməyə çalışır” (5, s. 85). Gülüşün danışq və fikrə münasibətdə antoqonist olduğuna israr edən müəllifin fikrincə, məhz bu, gülüşün “mədəniyyət fenomeni kimi öyrənilməsinə mənasız edir” (5, s. 110).

Ekzistensial imkan və ya dünyagörüşü tipi kimi gülüş və insanın dünyada ekzistensial varlıq forması kimi dil bir-biri ilə üst-üstə düşməyən hadisələrdir. Dil funksional xarakteristikasına görə məhdud mahiyyətlidir. R.Bartın təbirincə desək, “şifahi danışq kəməlməyə, yazılı isə lallığa və işarələrin ayrılığına məhkumdur” (6, s. 54). Gülüş dil məhdudiyyətlərindən məhrumdur, çünki o, birbaşa emosionaldır. D.S.Lixaçyovun qeyd etdiyi kimi, “gülüşün funksiyası həqiqəti üzə çıxarmaq, feallığı etiket zirehindən, təntənədən, süni bərabərsizlikdən, cəmiyyətin bütün mürəkkəb işarə sistemindən sıyrıb çıxartmaqdır” (7, s. 16). D.S.Lixaçyov “ikiləşmə” funksiyasını gülüşün başlıca mahiyyəti kimi qəbul edir. Onun fikrincə, “gülüşün varlığı ikiləşmə ilə bağlıdır. Gülüş eyni birində digərini, müvafiq olmayanı üzə çıxarır: mənəvidə - maddini, yeksəkdə - şağını, təntənəlidə - adını, ümidvericidə - məyus edicini. Gülüş dünyanı ikiyə bölür, sonsuz sayda oxşarlıqlar yaradır, gerçəkliyin gülüş “kölgəsini” yaradır, bu gerçəkliyi parçalayır” (7, s. 35). D.S.Lixaçyov gülüşün ambivalentliyinə işarə edir. Gülüş, bir tərəfdən, pozitiv fenomendir, çünki o, qrupların birləşməsinə təmin edir, digər tərəfdən, gülüş özündə destruktiv, aqressiv başlanıcı ehtiva edən hadisə kimi çıxış edir.

Gülüş “dünyanın ikiləşməsinin” nəticəsidir. O, gülüşün hədəfi olan hadisələrin medalın ikinci, gizli tərəfini ortaya çıxarır. Kommunikasiyanın qeyri-verbal işarəsi gülüş dildə eksplikasiya olur. Gülüşün dil aspektinin vacibliyini aşağıdakı amil də əks etdirir, çünki məhz dil informasiyanın saxlanılması və ötürülməsi funksiyasını yerinə yetirir, habelə gülüşün araşdırılması üçün obyektiv materialı təqdim edir. A.V.Bondarenko haqlı olaraq qeyd edir ki, “gülüşün dil ontologiyasından savayı heç nəyi yoxdur və ola da bilməz. Gülüşün varlıq və mahiyyətini mövcudluq kimi dildə, dilin varlığında axtarmaq lazımdır” (8, s. 11).

Gülüşün kommunikativ tərkibini bəzi tədqiqatçılar məğzi və ya həlledici hesab edirlər. Məsələn, A.Q.Kozinsev gülüşü “anadangəlmə və şüursuz kommunikativ signal” (9, s. 22) adlandırır. A.A.Sıçyov isə gülüşün kommunikativ funksiyalarına onun oyun, sosiallaşma, kompensator, təsdiq və dərkətmə funksiyaları ilə yanaşı, əsas sosial funksiyalarının siyahısını da əlavə edir. Onun fikrincə, gülüş “ictimai varlığın kommunikativ səviyyəsində kök salmışdır və buna görə də gülüş mədəniyyətinin ontoloji mərkəzi şəxslərin, sosial qrupların, mədəniyyətlərin birgə kommunikasiyasıdır” (10, s. 12).

Gülüş mədəniyyəti cəfənglərin, stereotiplərin, illüziyaların, həyatı hadisə və situasiyaların ifşasına yönəlmiş emosional reaksiya kimi gülməlinin törətmə, translyasiya və istifadə üsuludur. Gülüş mədəniyyəti, digər fenomenlər kimi, transformasiyalara, inkişafa məruz qalır. O, ətraf dünyanın dəyişmələrinə, ziddiyyətlərinə həssas reaksiya verir, insanlara köhnələri yalnız dağıtmağa deyil, həm də emosional cəhətdən müsbət reaksiyalarla müşayiət edərək yenilərinə qurmağa yardım edir. M.M.Baxtin xalqın gülüş mədəniyyətinin ifadə formalarının müxtəlifliyinin üç əsas formasını qeyd edirdi: 1) mərasim-tamaşa forması; 2) müxtəlif növ sözlü gülüş formaları; 3) familiar-küçə danışiq formaları (11, s. 9).

M.M.Aqrnat gülüşün obyekt və subyektini fərqləndirir. Müəllif birincilərə kollektiv və ya insanlar qrupunu (gülüşün mənbəyi), ikincilərə isə sosial əlaqədən istisna olunan varlığı (düşmən, opponent) aid edir. Müəllif buraya gülüşün məzmunu kimi elementi də aid edir (12). A.D.Koşelevin fikrincə, gülüş situasiyası sxemi üç iştirakçıdan ibarətdir: “güldürən (istehsaçı), gülüşün adresatına qərəzsiz könlünə toxunma, adresat (gülüşü qəbul edən) və tamaşaçı. Gülüşün tamaşaçısı və istehsaçı iştirak etməyə də bilər. Gülüşün adresatı isə mütləqdir” (13, s. 312).

Əlavə etmək istərdik ki, formal baxımdan sadalanan mövqelər Aristotelin universal kommunikativ modelinə uyğun gəlir. Bu modelə görə, “danışiq üç elementdən: natiqin özündən, onun bəhs etdiyi predmetdən və onun müraciət etdiyi şəxsədən ibarətdir” (14).

Bu müddəalarda bəzi ümumi cəhətləri qeyd etmək istərdir. Birincisi, bu müddəalarda orta q məqam gülüş situasiyalarının və kommunikasiyanın mərkəzi xəttini təşkil edən gülüş materialının olmasıdır. İkincisi, bu müddəalarda kommunikasiya prosesində gülməli olanı törəməsi və qəbulunda aktiv və ya passiv şəkildə iştirak erən adresant və adresatların olmasıdır. Lakin kommunikasiya prosesinin gülüşün obyektinə və ya məzmununa adlandırılan gülüş informasiyasından savayı qalan elementləri praktik olaraq adlandırılmır.

Gülüşün düzgün dekodlaşdırılmasında əngəl yaradan müəyyən baryerlər mövcuddur. Belə baryerlərdən biri fonetik baryer, yəni gülməli olanı danışan insan gülməsi səbəbindən tələffüz olunan sözləri o qədər təhrif edir ki, dinləyicilər məlumatı ayırd etməkdə çətinlik çəkirlər, gülüşə qoşulmaq üçün onun məzmununa deyil, gülən kommunikatora reaksiya verirlər. Semantik baryer isə səslənən gülüşün yersiz və ya vədəsiz olmasıdır. Nəticə isə səslənən gülüşün dinləyicilər və kommunikatorların tərəfindən anla-

şılmamasıdır. Psixoloji baryerin geniş yayılmış növü isə adresatın yumor hissini zəif və ya tamam olmamasıdır.

Gülüşün cəmiyyətdə rolu, funksiyası və ona münasibət həmin cəmiyyətin mədəni, ictimai, siyasi və ideoloji inkişafının göstəricisidir. Mədəniyyət tarixində gülüş fenomeninin təkamülü arxetiplərin strukturunda baş verən mühüm prosesləri əks etdirir. O, cəmiyyətin durumunun spesifik göstəricisi, dominant dəyərlərin göstəricisi kimi onun şüur və özünüdərkini modelləşdirir və əks etdirir.

Gülüşün səbəbi müxtəlif insanlarda fərqli ola bilər, yəni bir insanın güldüyü yerdə digər insan gülməyəcək. Müasir yumorda başlıcası gülməli olanın mahiyyətinə varmaqdır. Təsadüfi deyildir ki, bu gün “nəyə güldüyünü de, mən sənə kim oldğunu deyim” perifrasi geniş yayılmışdır. Gülüşün mədəniyyətdə varlığı müxtəlifdir. Azərbaycanlıların emosionallığı və ingilislərin təmkinliyi bu iki mədəniyyətin nümayəndələrinin kommunikasiya aktında baryerlərin aradan qaldırılmasına və bir-birini adekvat başa düşməsinə təminat vermir. Azərbaycanlılar və ingilislərin mədəniyyətlərarası ünsiyyətində daima ziddiyyətlər müşahidə olunur. Onlardan biri – “təmkinli ingilislər” ünsiyyət prosesində daima gülümsəyir, “emosional azərbaycanlılar” isə əksər hallarda qaşqabaqlı və üzügülməzdir. Halbuki, realıqda hər şey əksinə olmalı idi.

Bir faktı da qeyd edək ki, gülüş daha çox Amerika əhalisi üçün xarakterikdir. Amerikanlılar arasında gülüş kommunikasiyanın ayrılmaz atributu – uğur və müvəffəqiyyət işarəsidir. Bu məqama diqqət yetirən V.Q.Krisiko yazır ki, “rəis öz təbəçiliyində olanlara, təbəçilikdə olanlar müştərilərə, alıcılara göstərməlidirlər ki, hər şey yaxşı gedir. Qaraqabaq olmaq çirkli geyinməyə bərabərdir. ...onlar gülümsəməyə öyrənmişlər, və bunu etmək onlara çətin deyil ” (15, s. 276).

İngilisdilli dünyada gülüş yalnız müsbət emosiyalara bioloji reaksiya yox, həm də gülümsənilənə münasibətdə səmimiyyətlə heç bir əlaqəsi olmayan formal işarədir. O, həm də aqressiv niyyətin olmadığına işarə, özünü həmin cəmiyyətə, mədəniyyətə mənsubluğunun formal nümayişidir.

Gülüş formal, ticari (kommersiya) və səmimi tiplərindən bəhs etsək, birincini (formal) tanış olmayan insanlarla salamlama kimi, tanış olmayan terdə nabalad insanlar arasında təhlükəsizliyi təmin etmək kimi səciyyələndirmək olar. Bu cür gülüş sosial informasiya daşıyır və sosial funksiyası və ya ictimai qarşılıqlı təsir funksiyasını yerinə yetirir. İngilisdilli mədəniyyətlərdə formal gülüş mütləq kommunikativ signaldır. İngilislərin kommunikativ davranışının bu xüsusiyyəti “A smile opens many doors” (Gülüş çox qapıları açır) frazemində özünün həqiqi mənasını ifadə edir.

Üzlərindən gülüş əskik olmayan ingilislər belə, çinli və japonların dramatik və hətta tragik hadisələrdən, məsələn, yaxınlarının gülümündən bəhs edərkən gülümsəmələrinə təəccüblərini gizləyə bilmirlər. Bu cür gülüşün həqiqi mənasını başa düşməyən insana qeyri-insani kimi görünə bilər. Halbuki çin və japon mədəniyyətinin daşıyıcıları gülümsəməklə həmsöhbətə hadisənin neqativ təsirini azaltmağa çalışırlar, yəni bu məqamda gülümsəmək sosial təyinatlıdır.

Azərbaycanlılarda gülüş daha çox təbii, səmimi durumun, rəğbət və ətrafdakılara yaxşı münasibətin ifadəsidir. Azərbaycanlılar az gülr və səbəbsiz gülmürlər, yəni onlar həqiqiyyətdən müsbət emosiyalara gülüşlə reaksiya verirlər, yəni gülüş emosional funksiya daşıyır. Başqa sözlə, özünü pis hiss edən, hadisələrin gedişi ürəyincə olmayan azərbaycanlı heç vaxt gülümsəməyəcək, çünki o, öz bədbəxtliyi haqqında bütün dünyanın xəbərdar olmasını istəyir.

Azərbaycanda gülüş, bir qayda olaraq, düşünülmüş və emosional səbəbə malik olmalıdır. Obrazlı dillə desək, azərbaycanlılar üçün əsas şüar – “Ən əsas gülümsəməmək-

dir”. O, mütləq hissləri ifadə etməlidir: səmimiyyət, etibarlılıq, dostcanlılıq və təşəkkür. Azərbaycan mədəniyyətində gülüşün etikətlə heç bir əlaqəsi yoxdur. İzaflı gülüş Azərbaycan mədəniyyətində əksər hallarda yersiz və qeyri-səmimi, saxta, növbətçi gülüş (yola vermək) və ya hətta ağıldan kəmlik kimi dəyərləndirilir. Məsələn: “Dəli kimi öz-özünə gülmək” və s.

Gülüşün (təbəssümün) düzgün şərh edilməməsi kommunikativ uğursuzluqla nəticələnir. Məsələn, amerikalı iş adamları japonlarla danışıqlarda bu cür faktlarla rastlaşırlar. Danışiq prosesində japonların gülümsəmələrini razılıq əlaməti, müqavilənin imzalanacağı kimi qəbul edən amerikalı iş adamları onların müqaviləni imzalamadan çıxıb getdiklərini eşitdikdə təəccüb etmişdilər. Məsələ ondadır ki, amerikalılar japonların gülümsəmələrini razılıq əlaməti kimi qəbul etmişdilər, halbuki japon linqvomədəniyyətində bu, çaşqınlıq əlamətidir.

Ədəbiyyat:

1. Бергсон А.Смех. - М.: Искусство, 1992. - 127 с.
2. Смех помогает справиться с проблемами [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.newsinfo.ru/news/2011-04-01/sdfsddf/750791/> (10.05.2011).
3. Аристотель. 1937. О частях животных. М.: Гос. изд-во биологической и медицинской лит-ры, 1937.
4. Рюмина М.Т. Эстетика смеха: Смех как виртуальная реальность. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010.
5. Козинцев А.Г. Человек и смех. -Санкт-Петербург:Алетейя, 2007. –234 с.
6. Барт Р. Гул языка // Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика. -М.: Прогресс, 1989. С. 540-544
7. Лихачев Д.С., Панченко А.М., Поньрко Н.В. Смех в Древней Руси. Л.: 1984, с.
8. Бондаренко А. В. Языковая онтология смеховой культуры: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / А.В.Бондаренко. -М., 2009. С. 11.
9. Козинцев А.Г. Об истоках антиповедения, смеха и юмора /А.Г.Козинцев // Смех: истоки и функции / Под ред. А.Г.Козинцева. СПб., 2002. С. 22.
10. Сычев А.А. Смех как социокультурный феномен: автореф. дис. ... д-ра филос. наук / А.А.Сычев. -Саранск, 2004. С. 12.
11. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. М., 1990.
12. Агранат М.А. Смешной конспект за 10 лет // Кафедра КВН. Режим доступа: <http://kafedra.com.ua/modules-/articles/article.php?id=232>.
13. Кошелев А.Д. О природе комического и функции смеха / А.Д.Кошелев // Язык в движении. К 70-летию Л.П.Крысина. М., 2007. С. 312.
14. Аристотель. Поэтика. Риторика / Аристотель . СПб., 2000.
15. Крысько В.Г. Этнопсихология и межнациональные отношения. Курс лекций. М.: Экзамен, 2002

Дж.М.Бабаев

Роль смеха в регуляции и развитии социальных отношений (Резюме)

В данной статье рассматриваются онтологические и социальные основания смеха. В статье смех рассматривается как реакцию человека на смешное положение. В статье подчеркивается, что смех в различных культурах несет некоторую информацию и он сопровождается определенными знаками, имеющими разные значения и смыслы. Исходя из этих соображений, автор рассматривает смех как коммуникативный процесс, в ходе которого непосредственно устанавливается

взаимопонимание между участниками акта коммуникации. Смех, как социокультурное явление, пронизывает различные сферы общественной жизни, однако он в основном проявляет себя в сфере нравственных отношений. В статье с учетом выявленной онтологии смеха рассматривается его коммуникативная прагматика. В ней автором исследуются типичные случаи возникновения смеха и умышленного использования смеха для решения специально поставленных коммуникативных задач.

J.M.Babayev

The role of laughter in the regulation and development of social relations

(Summary)

This article discusses the ontological and social basis of laughter. The article considers laughter as a person's reaction to funny situations. The article notes that laughter carries certain information and is accompanied by various signs with different meanings and meanings. Based on these considerations, the author views laughter as a communicative process in which mutual understanding occurs directly between the participants in a communication act. Laughter, as a socio-cultural phenomenon, permeates all spheres of public life, but it manifests itself mainly in spiritual relations. The article examines the communicative pragmatics of laughter, taking into account the discovered ontology. In the article, the author examines the typical cases of laughter and its deliberate use to solve specific communicative tasks.

Rəyçi: filol.e.d., dos. S.T.Köçərli

F.F.ƏLƏKBƏROVA
(Bakı Avrasiya Universiteti)
fidanalakbar@gmail.com
Bakı ş, H.Əliyev 135

MUSIQİNİN QAVRANILMASININ KOQNİTİV ASPEKTİNƏ DAİR

Açar sözlər: konsept, musiqinin qavranılması, musiqinin koqnisiyası, musiqinin koqnitiv funksiyası,

Key words: concept, music perception, music cognition, cognitive functions of music,

Ключевые слова: концепт, восприятие музыки, музыкальная когниция, когнитивные функции музыки,

Musiqi bəşər mədəniyyətin bir qatı kimi mövcud ənənələr əsasında formalaşır. Musiqi (musiqi əsəri) məzmun və bəstəkarın fikirləri, hiss və emosiyalarının təcəssüm vasitələrinə malik bədii reallığı əks etdirən feni-mendir. Başqa sözlə desək, musiqi dünya, dünyaya münasibət haqqında fikirlərin səsli formada ifadəsidir. A.Losevin musiqinin məna formasını intensional hesab edir və onda üç tərəfi fərqləndirir: “gərginlik (intonasiya özünün harmonik, ritmik, melodik və kompozisiya aspektlərində), şəxsi aktualıq (müəllifin səsli musiqidə təcəssüm tapmış xüsusiyyətləri) və tərtibat” (1, s. 524). Musiqi kommunikativ və simvolik ümumilikdir və onun mənadüzəldici mövqeyi müəyyən kodlar sistemi tərzində formallaşmaya aid, musiqi prosesinin genişlənməsi, onun daxili qanunauyğunluqları immanentdir.

Musiqi əsərinin məzmun və strukturunun dərki musiqili qavrama əməliyyatların və ya koqnitiv fəaliyyətin mahiyyətini təşkil edir. Musiqi əsəri müəllifin müəyyən fikrinin reprezentantıdır, çünki o, bir tərəfdən, dünyaya, digər tərəfdən, mental əməliyyatlar və mənadüzəltmə modellərinin formalaşmasının mümkün rəngarəngliyinə müraciət edən bəstəkarın intellektual-mental sisteminə bağlıdır. Musiqi analitik təfəkkür vərdişlərinin formalaşmasına xidmət edir. Sosial vərdişlərin təkmilləşməsi, nitqin mənimsənməsi, məntiqi təfəkkürün inkişafında musiqinin intellektual təsiri bu sahədə aparılan tədqiqatlarda diqqət mərkəzində olmuşdur. Məsələn, D.K.Kirnarskaya “musiqi məşğələlərinin subyektin əqli qabiliyyətlərini inkişaf etdirdiyini” (2, s. 56) qeyd edir. Musiqi və nitqin qarşılıqlı əlaqəsinə diqqət yetirənmüəllifə görə, onların strukturu müəyyən qaydalar üzrə təşkillənmiş elementlərin xətti ardıcılığına istinad edir. Təsədüfi deyildir ki, analoji fikri B.N.Xolopova da təsdiq edir: “müsiqinin ifadə-məzmun mahiyyəti kimi musiqili məzmunu mənəvi və intellektual imkanları genişləndirdiyini və möhkəmləndirdiyini” (3, s. 23).

Musiqi fenomenal hadisə kimi bir neçə komponentdən: səs, ritm, melodiya, intonasiya və s. ibarət struktura malikdir. Ənənəvi anlamda musiqi incəsənət növü, bədii fəaliyyət tipi kimi başa düşülür. Bu mənada o, estetik və incəsənət mövqeyindən nəzərdən keçirilir. Ətraf dünya ilə kommunikasiya spesifikliyi, musiqi əsasında münasibətlərin qurulması baxı-

mından araşdırılması göstərir ki, o, musiqi texnologiyası və ifadəliliyi çərçivəsindən kənarda qalan fundamental qanunlara istinad edir. Belə halda musiqi insanın mənəvi aləminin representativ və sosial təzahür formalarını tədqiq edən mədəniyyət nəzəriyyəsinin predmetinə çevrilir. Musiqi, öz növbəsində, mədəniyyətin geniş sahəsi kimi, son dərəcə müxtəlifdir. F.Y.Veysəllinin qeydinə görə, "... musiqi dildən o tərəfdəki dildir. Musiqi dünyanı və şeyləri canlandırır" (4, s. 7).

Musiqinin qavranılmasında koqnitiv bacarıqlar: eşitmə-obraz təsəvvürləri, analitik musiqi duyumu, ritmik strukturları qavrama qabiliyyəti, dinləyicinin musiqidə olan informasiyanı dekodlaşdırma bacarığı və s. tətbiq edliri (5). Musiqinin qavranılmasında koqnitiv mürəkkəblik dinləyicinin dərk etmə sahəsinin psixoloji xarakteristikalarından biridir. Musiqinin qavranılmasının koqnitiv aspektlərinin səciyyəsinə onun qavranılmasının sosial şərtlənməsi də daxildir. Məsələn, Q.Orlova bununla bağlı yazır ki, "musiqinin sərhədləri sivilisasiyanın sərhədlərinə uyğundur" (6, s. 16).

Qeyd edək ki, musiqi və müxtəlif sivilisasiyalar arasında başlıca fərq onun ton materialının seçilməsindədir. Sivilisasiyalar arasındakı sərhədlərlə müqayisədə dil baryerlərini aşmaq çətindir, çünki bir dildə olan mətni digərinə çevirə bildiyimiz halda, Azərbaycan musiqisini Çin və ya başqa bir xalqın musiqisinə çevirmək cəhdimiz uğursuz və mənasızdır. Bir faktı da əlavə etmək istərdik ki, musiqinin dərkənin koqnitiv aspekti subyektin özünüdərk ilə sıx bağlıdır. Musiqi, bir tərəfdən, şəxsiyyətin mənəviyyatını və həmin dövrdə qüvvədə olan intersubektivliyi, digər tərəfdən, bütöv kimi ictimai sistemi birləşdirən kommunikasiya aktlarını yaradır. Musiqi insanın psixikasına təsir vasitəsi, onun ictimai həyatla harmoniyasını yaradan vasitədir. İnsanın mənəvi gücünün möhkəmlənməsinin əsas vasitəsi musiqidir, çünki məhz o, obrazlı dilin ən demokratik və insanı emosional ruhlandırmanın unikal üsuludur.

Qavrayışın bütün xarakteristikası və xüsusiyyətləri, koqnisiya prosesinin əsas kimi, insanı əhatə edən mühitin, o cümlədən musiqinin dərkinə aiddir və musiqinin qavranılmasının psixoloji etiologiyasını formalaşdırır. Musiqinin koqnitiv qavranılması insanın psixoloji funksiyası kimi çıxış edir. Musiqi qavrayışı onun (musiqinin) incəsənət növü kimi malik olduğu – estetik və gerçəkliyin bədii əksi formalarının düşünülməsi və dərkinə yönəlmişdir. Musiqinin ilkin formada qavranılması akustik təhlil, eşitmə (qulaq) yaddaşı, eşitmə və duyğu təsəvvürləri, musuqu materialının işlənilib hazırlanması və musiqinin semantikasi əsasında beynin mürəkkəb koqnitiv funksiyalarını aktivləşdirir. Musiqinin qavranılması emosiya və əhval-ruhiyyə toxunur, vegetativ əsəb sistemə təsir edir, immun sistemini fəallaşdırır. İnsanların identikliyinə formalaşmasına musiqinin təsiri aşkardır və hələ də insanın özünüifadəsinin əsas vasitələrindən biri kimi qalmaqdadır. Təsirlilik, integrativ qabiliyyət musuquni insanlararası ünsiyyət aktının əsas vasitəsinə çevirir.

Musiqinin ontoloji həqiqiliyi əsərin ideyalarının reallaşdığı sahəyə çevrilən yüksək təşkillənmiş materiyanı tələb edir. Onda maddi və ideal başlanğıcın bənzərsiz nisbəti ideal başlanğıca tabe olan musiqi materialının "yerə aidliyini"nin itirilməsinə gətirib çıxarır. Belədə o, mənəvi varlıqların yaradılması alətinə çevrilmiş olur. V.Xolopova haqlı olaraq onu "incəsənətin möcüzəsi" adlandırır (7, s. 12). Hər bir musiqi əsəri varlığın yalnız nümayişi yox, onun düşünülmüş və ümumiləşmiş bədii təcəssümüdür.

Minilliklərin qovuşuğunda musiqi diskursunda baş verən dəyişiklər metodoloji baxımdan mühüm nəticəyə səbəb olduğunu önə çəkən A.A.Əmrahova qeyd edir ki, "dil işarələrinin (həm musiqidə, həm də təbii dillərdə) şərhinə denotativ yanaşma anaxronizmə çevrilir. Müasir musiqidə məna və forma arasında qarşılıqlı əlaqə obyekt haqqında biliklərin representasiyasından subyekt haqqında biliklərin representasiyasına keçidin

zəruriliyindən xəbər verir. XX əsrin musiqi formalarının klassik təsnifat sistemləri dünyanın (materiyanın) mahiyyətinə (ontologiyasına) müraciət edirdisə, koqnitiv nəzəriyyə bu sistemə insanın daxil edilməsinə imkan verir” (8, s. 7053).

Musiqi elmində mənadüzəltmənin təbiətinin dərinə dərk edən koqnitiv yanaşmanın yaranmasına və əsas analitik anlayışın “işarə”nin “konsept”lə əvəzlənməsinə səbəb olan inqilab baş verdi. Beləliklə, antroposentrik tədqiqatların şüurun dərin epistemoloji ölçüsü hesabına “işarələyən/işarələnən” tandemə əsaslanan semiotik müstəvisi xeyli genişlənmiş oldu.

Xatırlatmaq istərdik ki, koqnitiv yanaşma çərçivəsində semiotik paradigmdən əxz olunmuş lingvistik diskurs dəyişməz qalır və yaxud, başqa sözlə, dünya və özümüz haqqında biliklərin əldə edilməsi, saxlanması və inkişafının əsasını təşkil edən dil sistem kimi əvəzlənməz mənbə kimi çıxış edir. Yalnız bundan sonra diqqət işarələrin, musiqi dilinin “xarici” strukturlarının dərkindən daxili formaların, intellektual və perseptiv mexanizmlərin, dilin işlədilməsinin öyrənilməsinə yönəlmiş olur. Belə mexanizmlərin (intellektual və perseptiv mexanizmlərin) özəl cəhətləri konsept və mental strukturların formalaşmasına və fəaliyyətinə təsir edən mədəniyyətin kontekstində dərk olunur. Koqnitiv modellər, konseptlər - mədəniyyətin məhsulu, idrakın əməliyyat vahidi kimi, tipik kateqoriyalar (prototip, arxetip və qeşaltla yanaşı) aiddir.

Müasir lingvokoqnitiv mənbələrdə “konsept” anlayışının şərhində fərqli yanaşmalar mövcuddur. Mövcud mənzərəni canlandırmaq üçün “konsept”ə verilən bəzi tərif və şərtləri oxucuların diqqətinə təqdim edirik. Məsələn, Y.S.Stepanov “mədəniyyətin insan şüurunda qatılmaşı”, “mədəniyyətin insanın mental dünyasına daxil olduğu nəsnə” (9, s. 40), F.Y.Veysəlli “koqnitiv strukturların ən kiçiyi” (10, s. 31) kimi təsvir edir.

Koqnitiv yanaşmanın yeniliyi və əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onun tərkibində mimesisin (dərk etmə funksiyası – Aristotel anlamında) mexanizmi artıq xaricdən deyil, daxili formalardan araşdırılır. Mental representasiyaların obyektiv xarakteri ondan ibarətdir ki, onlar dünyanın real obyektləri və fiziki proseslərin qanunauyğunluqlarını deyil, həm də bizim şüurumuzda əks olunmuş, proeksiyaya salınmış dünyanı əks və ifadə edirlər. Musiqi elmində koqnitiv yanaşmanın möhkəmlənməsi nəticəsində mənanın yaranmasında dilin üst strukturlarından (semiotikadan) daxili formalarına (koqnitologiyaya) müraciət formalaşmış oldu.

İnsanın estetik, mənəvi inkişafında musiqi mühüm yer tutur. Musiqinin qavranılması – onun fiziki dinlənilməsindən tutmuş başa düşülməsinə qədər mürəkkəb prosesdir. Musiqiçi olmayanların musiqini qavraması onların şəxsi keyfiyyətləri ilə şərtlənmiş subyektiv yaşantıları, təəssüratlarına əsaslanır. Musiqinin gücü, demək olar ki, digər qabiliyyətlərlə sezilməyən, ifadə oluna bilməyən əqli fəaliyyət səviyyəsini dəqi və incə şəkildə əks etdirməsində gizlənir.

Musiqinin ikili təbiəti onun təhlilində xüsusi mürəkkəblik və çətinliklər yaradır. Musiqi, bir tərəfdən, mədəniyyətin, tarixin, ənənələrin, kollektiv hikmətin, sosial qarşılıqlı təsirlərin güclü amilinin - obyektiv şəkildə mövcud olan və obyektiv yanaşma tələb edən fenomenin məhsulu kimi çıxış edirsə, digər tərəfdən, bu nəhəng obyekt yalnız təcrübədən qidalandığı, fərdi və subyektiv təcrübədən boy atdığı üçün mövcuddur.

Bəstəkar (kompozitor), yeni musiqi dünyasının yaradıcısı kimi, öz əsərində səs və musiqi mənasının vasitəsi ilə həm İnsanın mənəvi, həm də Kainatın həyatının mahiyyətini açır. Koqnitiv səmtli metodologiya müəllifin implisit varlığını, onun “Mən”ini həm musiqi kompozisiyasının – intonasiya lüğətinin müxtəlif aspektlərində özünü göstərən musiqi əsərinin məna və məzmun qanunauyğunluqlarında, həm də bütövlükdə materialda, daxili quruluşda aşkar etməyə imkan verir. Bununla da musiqinin mahiyyətinin (musiqi əsəri-

nin) dərindən dərk olunması və lokal mənada və dünya mədəniyyətinin bədii məkanında onun yeri üçün vasitələr yaranır. Bu zaman qeyd etmək lazımdır ki, mənaların hərəkətinin nəticəsini təyin edən koqnitiv proses, bir qayda olaraq, xəttidir (11).

Musiqi əsərinin mənalarının strukturu və məzmununun başa düşülməsi, onların konstruksiya və musiqinin inkişafında özünü göstərən mənalandırma prosesi kimi musiqi təfəkkür əməliyyatlarının və ya koqnitiv fəaliyyətin mahiyyətini təşkil edir. Buradan da bütün elementlərin can atdığı özünəməxsus fenomen olan musiqidə koqnisiya həm özünü statikada (musiqi fikrinin özü və ya musiqi-fikir), həm də musiqi əsərində mənaların aşkarlanmasına yönəlmiş prosesdə (fikirlərin bütövdə təşkili) ifadə edir. Musiqi mətninin (əsərinin) mənə baxımdan təşkili, onun məzmunu və strukturu əksər hallarda “dinləyicinin” – musiqi dünyasını dərk edən subyektin kimliyi, onun mədəni təcrübəsi və insani potensialı ilə təyin olunur. Bununla yanaşı, mətnlə möhkəmlənmiş qapalı musiqi sistemlərində insanın yaradıcı mexanizminin təzahürü kimi musiqidə - mövcud prezumpsiyalara əsaslanan mənə volyuntarizmi hökm sürür.

Beləliklə, aparılan araşdırmalar əsasında musiqinin qavranılması ilə dinləyənin koqnitiv ehtiyacları, o cümlədən musiqi əsərinin qavranılmasının koqnitiv aspektləri və subyektin fərdi-psixoloji keyfiyyətləri arasında qarşılıqlı sıx əlaqənin, habelə musiqi qavrayışının koqnitiv aspektləri və onların sosial şərtləndiyini demək olar.

Ədəbiyyat:

1. Лосев, А. Основной вопрос философии музыки / А.Лосев// Философия. Мифология. Культура. – М., 1991. –С. 524
2. Кирнарская, Д.К. Музыкальные способности. М: Таланты XXI век, 2004. 496 с.
3. Холопова, В.Н. Теории музыкального содержания, музыкальной герменевтики, музыкальной семантики: сходство и различия. Журнал Общества теории музыки. 2014. № 5. С. 20-42.
4. Veysəlli F.Y. Musiqi və dil. Dərs vəsaiti. –Bakı: Mütərcim, 2019, 128 s.
5. Назайкинский Е. О психологии музыкального восприятия. М.: Музыка, 1972. 383 с.
6. Орлов Г. Древо музыки. Н.А. Frager & Co, Вашингтон СПб.: С.К., 1992. 408 с.
7. Холопова, В. Теория музыки: мелодика, ритмика, фактура, тематизм / В. Холопова. – СПб. : Лань, 2002. – 368 с.
8. Амрахова А.А. Когнитивный взгляд на формообразование в современной музыке // Musiqi dünyası, № 1 (58), 2014, с. 7037-7055
9. Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры: Изд. 3-е, испр. и доп. М.: Академический проект, 2004, 991 с.
10. Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və prespektivləri. Studia philologica. VII. –Bakı: Mütərcim, 2015, 120 s.
11. Виноградов В.С. Мир музыки Фикрета. Б.: Язычы, 1983, 130 с.

Ф.Ф.Алекперова

О когнитивном аспекте восприятия музыки (Резюме)

Данная статья посвящена изучению восприятия музыки. Основным содержанием данной статьи является когнитивный аспект восприятия музыки. В статье подчеркивается, что музыка, как составная часть культуры, формируется на основе существующих традиций. Указывается, что музыка является феноменом, которое воплощает мысли и эмоции композитора. Автором подчеркивается, что восприятие музыки является сложным интегративным феноменом психологии человека. Восприятие звучащей музыки как личностно ориентированный феномен

проявляется в музыкальных вкусах лиц с разными жизненными ориентациями. Восприятие музыки автором рассматривается как когнитивная функция человеческого мозга и соотносится со слуховой музыкальной памятью человека.

F.F.Alakbarova

**About the cognitive aspect of music perception
(Summary)**

The article is devoted to the perception of music. The main content of the article is the study of the cognitive aspect of music. The article notes that music as an integral part of culture is formed on the basis of existing traditions. It is noted that music is a phenomenon that embodies the feelings and emotions of the composer. The author notes that the perception of music is a complex integrative phenomenon of human psychology. The perception of sound music as a personality-oriented phenomenon is related to the musical taste of people of different life orientations. The author considers the perception of music as a cognitive function of the human brain and connects it with the auditory memory of the human memory.

Rəyçi: filol.e.d., prof. F.Y.Veysəlli

М.М.СЕИД-РЗАЕВ
(Азербайджанский Университет Языков)
jamil_sevidov@mail.ru
Bakı ş. R.Behbudov 134

РОЛЬ АКТУАЛЬНОГО ЧЛЕНЕНИЯ В ФОРМАЛЬНОМ ОФОРМЛЕНИИ ТЕКСТА

Açar sözlər: mətn; cümlə; koheziya; söz sırası; aktual üzvlənmə; sintaktik səviyyə; tema; rema

Ключевые слова: текст; предложение; когезия; порядок слов; актуальное членение; синтаксический уровень; тема; рема

Key words: text; sentence; cohesion; word order, syntactical level; actual division; theme; rheme

В современной лингвистике актуальное членение предложения рассматривается в динамическом аспекте, т.е. с точки зрения развития содержащейся в нем значимой информации. Именно подобный подход позволяет объединить воедино лексику, грамматику, а также текст. Членение синтаксического целого на тему и рему касается его семантики. Поэтому В. фон Матезиус рассматривал актуальное членение предложения, в основном, как «*смысловой фактор, хотя и имеющий отношение к структуре предложения, но непосредственно не включенный в нее*» [1, с. 239]. Согласно В. фон Матезиусу, «*основные элементы актуального членения предложения это исходная точка высказывания, то есть то, что является в данной ситуации известным или по крайней мере может быть легко понято и из чего исходит говорящий, и ядро высказывания, то есть то, что говорящий сообщает об исходной точке высказывания*» [1, с. 239]. По выражению В. фон Матезиуса, «*...актуальное членение выясняет способ включения предложения в предметный контекст, на базе которого оно возникает*» [1, с. 239].

Актуальное членение предложения тесно связано с проблемой связности текста. Исходя из этих предпосылок, Е.Бенеш развивал концепцию функциональной перспективы предложения, а также найти общие признаки между тема-рематическим членением и развивающейся лингвистикой текста [2].

Этот подход позволяет лингвисту в предложении выделить не только формальную и коммуникативную структуры, а три, т. е. предложение имеет не только формально-синтаксическую и семантическую, но и коммуникативную структуру. «*Исследователи, - по словам Т.М.Николаевой, - очень неохотно занимаются выяснением того, каков языковой статус актуального членения, какое место занимает содержательная сторона актуального членения в общей системе содержательных средств языка*» [3, с. 52]. Однако хочется добавить, что данная интерпретация не верна, так как суть современных теорий актуального членения предложения как

раз и состоит в том, что исследователи пытаются отвести ему совершенно определенное место «в системе содержательных средств языка».

Основная суть разногласия в интерпретации актуального членения предложения между учеными состоит в том, что они исходят из узкого и широкого понимания этого языкового феномена. Если под широким пониманием данного термина в сфере актуального членения получает объяснение весь комплекс явлений, связанных с включением предложения в предметный контекст, то при узком его понимании лишь зафиксируются обнаруживаемые в речевой действительности факты расчленения отдельно взятых предложений *«на две части, соотносимые друг с другом»* [4, с. 101].

В объединении предложений в более крупные единицы (целый текст) тематическая прогрессия играет особую роль. По Ф.Данешу, *«...связность текста реализуется благодаря тема-рематическим цепочкам, которые объединяясь, образуют сверхфразовые единства и текст»* [5]. В своей концепции Ф. Данешу удалось доказать, что переходы тем и рем в тексте, а также развитие тем выполняют текстообразующую функцию. Актуальное членение предложения, основывающееся на явлениях, которые относятся к области реализации языковой системы, характеризуется большой степенью конкретизации семантики компонентов, составляющих единицы актуального членения. *«Актуальное членение предложения, - пишет М.А.К.Халлидей, - является составной частью теории текста»* [6, с. 49]. Как видно из приведенной цитаты, М.А.К.Халлидей относит актуальное членение предложения к сфере текста, однако выдвигаемую точку зрения не реализует на практическом языковом материале.

Актуальное членение предложения по своей природе является функциональным явлением и тесно связано семантическим членением предложения. Каждый член предложения может иметь коммуникативную нагрузку, т.е. каждый член предложения на уровне синтаксического членения, не теряя свои качества, говоря терминами актуального членения, может быть «новое» и «данное». Называя актуальное членение семантическим членением, К.Г.Крушельницкая «данное» определяет как *«нечто известное для слушающего»*, «новое» - как *«нечто неизвестное»*, оговаривая тут же, что *«известность предмета не исключает того, что обозначающий его член предложения может выступить как «новое»* [7, с. 58].

По определению И.И.Ковтуновой, *«членение на тему и рему называют актуальным членением, поскольку это членение актуально, существенно в данном контексте или в данной конкретной ситуации для говорящего или пишущего»* [8, с.7] и *«актуальное членение не является индивидуальным, неповторимым актом речи, который всякий раз создается вновь»* [8, с.31].

Актуальное членение предложения в основном считается как смысловое членение. Чтобы ясно выразить какую-либо мысль, предложения между собой сочетаются и образуют текст, а в предложении это непосредственно связано с действием актуального членения. При этом актуальное членение предложения базируется на логической базе предложения и экстралингвистическом процессе, обеспечивающий нормальное функционирование предложения в речи. Необходимо упомянуть, что актуальное членение предложения по своей природе бинарно и поэтому оно во многом зависит от цели говорящего (пишущего). Эту целевую установку отражает членение предложения на две части - тему и рему. Чтобы высказывание с точки зрения актуального членения было бинарным, необходимо наличие в его составе не менее двух синтагм.

Повторим, что актуальное членение входит в смысловую структуру предложения и выступает как один из ее важнейших компонентов. По мнению К.М.Абдуллаева, *«актуальное членение предложения от его возможных членений отличается функциональной направленностью. ...актуальное членение принципиально не только оценивает предложение, исходя из его построения, но и выводит эту структуру из его пределов. ...в зависимости от синтаксического типа языка, реализация этого членения может быть специфична. Среди факторов, создающих эту специфичность, можно показать закономерность словоупотребления, богатство арсенала вспомогательных частей речи, богатство возможностей создания связи между предложениями»* [9, с. 89].

В современной сложившейся лингвистической традиции под актуальным членением высказывания, как правило, имеется в виду чередование местами темы-ремы. В отношении к актуальному членению предложения лингвисты единодушны в том, что любой член предложения может выступать и в качестве темы, и в качестве ремы, т.е. тема (или рема) может относиться к любому члену предложения. Говоря о важной роли супraseгментных единиц языка в выражении мысли, Ф.Я.Вейсялли подчеркивает, что *«сюда входят движение, сила тона, пауза, в целом же просодия и интонация. Все эти средства играют исключительно важную роль в фонетической организации мысли, в его членении на семантические группы, в актуальном членении предложения»* [10, с. 28]. Далее он пишет, что *«кроме формально-синтаксической структуры предложения, его динамическое строение по линии вызывает серьезный интерес»* [11, с. 344]. Далее он приводит примеры:

- 1) /Morgen gebe ich dir das Buch// (Завтра я дам тебе книгу);
- 2) /Das Buch gebe ich dir morgen// (Книгу я дам тебе завтра);
- 3) /Ich gebe dir das Buch morgen// (Я дам тебе книгу завтра);
- 4) /Dir gebe ich das Buch morgen// (Тебе я дам книгу завтра);
- 5) /Ich gebe dir morgen das Buch// (Я дам тебе завтра книгу).

Несмотря на то, что во всех этих предложениях сообщается сведения об одной действительности, их лексический состав одинаковый, не вызывает сомнения, что эти предложения выражают различные семантические оттенки. По мнению Ф.Я.Вейсялли, *«каждый раз известному сообщению [передаче книги] придается новый оттенок и доводится до сведения. Новые сообщения передаются с помощью порядка слов и контрастивного ударения, и в результате формируется тема-рематическое отношение»* [11, с. 345].

«В нейтральном разговоре - пишет Ф.Я.Вейсялли, - подлежащее выступает в роли темы. Например: «Er hat Grippe», однако /Grippe hat er// - ¿Woran leidet er? /Es war einmal// (тема) /Eine Prinzessin// (рема) и т. д. [11, с. 345].

По мнению автора, *«наряду с интонацией и порядком слов, некоторые лексические средства, например, артикль, вид, специальные синтаксические конструкции в передаче ремы играют особую роль. Например:*

/Ich habe das schon gehört// (Я это уже слышал);

/Schon diese Tatsache spricht über Vieles// (Уже сам этот факт говорит о многом);

/Ins Zimmer trat ein Mann// (В комнату вошёл мужчина);

/Der Mann / hatte eine Mütze an// (На нём была шляпа) [11, с. 346].

Актуальное членение, т.е. тема-рематическое членение высказывания, выступая одним из формальных средств, способствует реализации коммуникативной

значимости предложения в тексте. Достоверность сказанной мысли можно проверить на языковом материале. Следование и расположение отдельных синтаксических конструкций, придаточные предложения, порядок слов, вводные конструкции оказывают непосредственное влияние на развертывание тема-рематических отношений внутри текста. Например:

/Kirschen wieder zugeben [ein paar zum Garnieren der Torte zurückbehalten]. Feuer nehmen und kalt werden lassen// [12]. (Добавьте снова вишню [оставьте несколько ягод, чтобы украсить торт]. Возьмите с огня и дайте остыть).

/Wenn ein Land die ihm nach dem Grundgesetze oder einem anderen Bundes – gesetzte obliegenden Bundespflichten nicht erfüllt, kann die Bundesregierung mit Zustimmung des Bundesrates die notwendigen Maßnahmen treffen, um das Land im Wege des Bundeszwanges zur Erfüllung seiner Pflichten anzuhalten// [13]. (Если федеральная земля не выполняет федеральные обязательства, возложенные на нее в соответствии с Основным законом или любым другим федеральным законом, то Федеральное правительство с согласия Бундесрата может принять необходимые меры, чтобы заставить Землю выполнять свои обязательства посредством федерального принуждения).

Эти тексты кулинарных рецептов членятся на простые, короткие высказывания с одной темой и с одной ремой: */Das Fett/ [T1] /zerlassen/ [R1] [12].*

Кроме того, в рассматриваемых текстах фигурируют простые распространенные предложения с многокомпонентной ремой, которая выражается с помощью инфинитивных форм глаголов. Например:

[a] *Die Tauben [T] waschen [R1], innen und außen leicht salzen [R2] und pfeffern [R3] [14];* ([a] Вымойте голубей [T] [R1], слегка посолите внутри и снаружи [R2] и поперчите [R3]).

[б] *Die Himbeeren [T] verlesen [R1], waschen [R2], gut abtropfen lassen [R3] und in eine Schüssel geben [R4] [14].* (Отсортируйте малину [T] [R1], промойте [R2], дайте хорошо просохнуть [R3] и поместите в миску [R4]).

По своей природе актуальное членение является дихотомичным языковым явлением и рема составляет коммуникативный центр любого высказывания и наличие эксплицитно выраженной темы в этих высказываниях не является обязательным. Это значит, что тема актуализованного высказывания является носителем «основы», «данного» и вытекает прямо из контекста. Вышеприведенные высказывания состоят из многокомпонентной ремы, а тема в них словесно не выражена, т.е. она (тема - С.М.) имплицитна.

Сказанное рассмотрим на примере: */Die Kartoffeln [T] kochen [R1], pellen [R2] und erkaltet grob raspeln [R3]. In etwas Margarine die in Würfelchen geschnittene Zwiebel mit Salz hellbraun werden lassen [R4] [12].* (Картофель отварить [T] [R1], очистить [R2] и охлажденным провести через терку [R3]. В небольшом количестве маргарина обжарьте нарезанный кубиками лук с солью до светло-коричневого цвета [R4]).

В этих примерах ремы высказываний это эксплицитно выраженная информация, а скрытая во втором высказывании тема становится известна только из контекста. Использование парных союзов в тексте деловых писем приводит к возникновению в этих текстах равнозначных рематических компонентов. Например: */Sehr geehrte Herr Meier, gestern hat unser Sohn Matthias beim Ballspielen im Garten durch einen kräftigen Ballschuss die rechte Glaswand des Gewächshauses unseres Nachbarn zerstört. Dadurch ist nicht nur nachbarlicher Ärger, sondern auch ein erheb-*

licher Sachschaden entstanden,...// [15]. (Уважаемый господин Майер, вчера наш сын Матиас сильнейшим ударом по мячу в саду разрушил правую стеклянную стену оранжереи нашего соседа. Это не только доставило неприятности соседям, но и нанесло значительный материальный ущерб, ...).

Итак, обобщение тема-рематического анализа этих текстов, позволяет нам установить актуальные, т.е. семантические отношения внутри высказываний, что содействует последовательному развертыванию информации, связности, а также естественному переходу от одного высказывания к другому в пределах сложного синтаксического целого.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Матезиус, фон В.О так называемом актуальном членении предложения: Пражский лингвистический кружок /Сборник статей. -Москва: Прогресс, - 1967. - с. 239-245.
2. Beneš, E. Thema – Rhema – Gliederung und Textlinguistik // Studien zur Texttheorie und zur deutschen Grammatik / Hrsg. von H.Sitta, K. Brinker. Bd. 30. Düsseldorf: Schwann, - 1973. - S. 42–62.
3. Николаева, Т.М. Актуальное членение – категория грамматики текста // Вопросы языкознания. -1972. № 2. – с. 48-56.
4. Распопов, И.П. Актуальное членение предложения и контекст // Спорные вопросы синтаксиса /И.П.Распопов. -Ростов н/Д: Изд-во Ростов. ун-та, -1981. - с. 98-106.
5. Daneš, F. Zur semantischen und thematischen Struktur des Kommunikats // Studia grammatica. 1976. Bd. 11. Probleme der Textgrammatik. - S. 29–40.
6. Халлидей, М.А.К. Место «функциональной перспективы предложения» в системе лингвистического описания // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII: Лингвистика текста. -Москва: Прогресс, - 1978. с. 133-143.
7. Крушельницкая, К.Т. К вопросу о смысловом членении предложения// Вопросы языкознания, -1956, № 5. - с. 55-67.
8. Ковтунова, И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения / И.И.Ковтунова. -Москва: Просвещение, - 1976. -240 с.
9. Abdullayev K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər: dərs vəsaiti K.M.Abdullayev? A.Y.Məmmədov, M.Musayev, K.Üstünova. -Bakı: Mütərcim, - 2012. - 608 s.
10. Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları / F.Y.Veysəlli. - Bakı: Təhsil, -2005. - 344 s.
11. Yadigar, F. [Veysəlli]. German dilçiliyinə giriş: /F.Y.Veysəlli. - Bakı: Təhsil: NPM, - 2003. - 408 s.
12. Kochkunst: Lukullisches von A bis Z. – 7. Aufl. – Leipzig: Verlag für die Frau, - 1990. -576 S.
13. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Berlin:Deutscher Bundestag – Verwaltung – Referat Öffentlichkeitsarbeit, -2007. - 97 S.
14. Faist, F. Fondues und Raclettes / F.Faist. – Niedernhausen / Ts.: Falken Verlag, - 1986. - 160 S.
15. Duden Briefe gut und richtig schreiben!: Ratgeber für richtiges und modernes Schreiben. – 2., überarb. und erw. Aufl./ bearb. Von der Dudenredaktion unter Berücksichtigung der neuen amtlichen Rechtschreibung. Mannheim; Wien; Zürich: Dudenverl., -1997, -791 S.

M.M.Seyidrzayev

Mətnin formal tərtibində aktual üzvlənmənin rolu

(Xülasə)

Məqalədə müasir dilçilikdə cümlənin aktual üzvlənməsinin dinamik aspektdə nəzərdən keçirildiyi qeyd edilir. Müəllifə görə, cümlənin dinamik aspektdə tədqiqi ondakı informasiyanın təyinatının dəqiq müəyyən edilməsində müstəsna əhəmiyyətə malik ol-

masına imkan yaradır. Dil faktlarına bu cür yanaşma leksika, qrammatika və mətnin vahid bir bütövdə birləşməsini təmin edir. Cümlənin tema və remaya üzvlənməsi onun semantik qatı ilə bağlıdır. Məqalədə aktual üzvlənməyə dair konkret nəzəri mənbələr tədqiq edilmişdir. Nəzəri mənbələrin əsasında aktual üzvlənmənin lingvistik məzmunu açılır. Müəllifə görə, aktual üzvlənmə öz təbiətinə görə dixotomik hadisədir və rema istənilən cümlənin kommunikativ mərkəzini təşkil edir və bu söyləmələrdə temanın eksplisit ifadəsi mütləq xarakter daşımır. Məqalədə geniş həcmli dil materialından nümunələrdən istifadə olunmuşdur.

M.M.Seyidrzayev

The role of actual membership in the formal composition of the text

(Summary)

The article notes that in modern linguistics, the actual construction of a sentence is considered to be in a dynamic aspect. According to the author, the study of a sentence in a dynamic aspect allows it to be of exceptional importance in accurately determining the purpose of the information contained in it. This approach to linguistic facts provides a unified lexicon, grammar, and text as a whole. The membership of a sentence in the theme and rhyme is connected with its semantic layer. The article explores specific theoretical sources on topical membership. The linguistic content of the actual membership is revealed on the basis of theoretical sources. According to the author, actual membership is a dichotomous phenomenon by nature, and rema is the communicative center of any sentence, and in these statements the explicit expression of the subject is not necessarily characteristic. The article uses examples from a wide range of language material.

Rəyçi: filol.f.d., prof. S.M.Zeynalova

S.ABDULLAYEVA
(Azərbaycan Dillər Universiteti)
Bakı ş. R.Behbudov 134

FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN YARANMA ÜSULLARI VƏ TƏSNİFATI

Açar sözlər: frazeoloji ifadələr, ifadəlilik, sərbəst söz qrupları, bədii ədəbiyyat, tədqiqat metodları

Key words: phraseological expressions, expressiveness, free word groups, belles-lettres, research methods

Ключевые слова: фразеологические выражения, выразительность, свободные группы слов, художественная литература, методы исследования

Frazeoloji birləşmələr ingilis dilində geniş sahəni əhatə edir. Başqa dillərdə də olduğu kimi, bu sabit söz birləşmələri sintaktik təhlil zamanı parçalanmır, bir cümlə üzvü kimi götürülür. Frazeoloji birləşmələrin əsas və asılı tərəfləri yoxdur, bir tərəfi feil olur. İki və daha artıq sözlərdən ibarət olur. Tərkibində nə qədər söz olursa olsun, bir leksik məna ifadə edir. Cümlə üzvlərinə ayrılır. Hər zaman məcazi mənələrdə işlənir.

Lakin hər məcazi məna ifadə edən birləşmələr frazeoloji birləşmələr deyil. Məsələn, *He is a real fox; The tree of liberty; A glory of the day* və s. Bu ifadələr məcazi mənada işlənən metaforalardır.

Metaforalar məcazi ifadələrdir, oxşarlıq əsasında insana xas olan bir şeyin mənası əşyalara köçürülür. Məs., “*table legs*” – stolun ayaqları, “*to strain one’s memory*” – yaddaşı gərmək.

İngilis və Amerikalı dilçilər idiomları, frazeoloji vahidlərin sinonimləri kimi qəbul edirlər. Belə ki, idiomların öz mənaları olur, fərdi sözlərin mənalarından fərqlənir. Məsələn, “*dog days*” – çox isti günlər, “*blue ribbon*” – 2 mənada işlənir – tanınmış və yüksək mükafat, “*big shot*” – vacib və nüfuzlu adam, “*bet one’s bottom dollar (bet one’s boots)*” – əmin olmaq mənalarında işlənir.

Frazeoloji vahidlər yaranma yollarına görə, mənalarının motivasiya dərəcələrinə görə, strukturlarına görə, aid olduqları nitq hissələrinin mənalarına görə təsnif oluna bilərlər.

Kunin frazeoloji vahidləri onların yaranma üsullarına görə təsnif edir. O, frazeoloji vahidlərin yaranmasının əsas və ikinci dərəcəli üsullarını göstərir, Onların yaradılmasının əsas üsulları dedikdə, sərbəst söz qrupları əsasında vahidin yaranmasıdır. Müasir ingilis dilində frazeoloji vahidlərin ən məhsuldar yaranma yolu terminoloji söz qruplarının köçürülməsi vasitəsidir. Məsələn, “*launching pad*” terminoloji mənasında start(başlanğıc) sahəsini ifadə edirsə, köçürülmüş variantda göndəriş məntəqəsi kimi ifadə olunur. Frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyəti sərbəst söz qruplarının mənalarının köçürülməsi yolu ilə düzəlir. Məsələn, “*granny farm*” – yaşlılar evi deməkdir.

Frazeoloji vahidlər alletrasiya yolu ilə də yarana bilər. Məsələn, “a sad sack” – bədbəxt yetim kimi tərcümə olunur. Frazeoloji vahidlər (expressiveness) ifadəlik vasitəsilə də yarana bilər, xüsusilə də nida ifadələrinin yaranmasında xarakterikdir. Məsələn, “my aunt!” “Hear, hear!” və s.

Frazeoloji vahidlər sözlərin təhrif olunması yolu ilə də düzəlir. Məsələn, “odds and ends” ifadəsi “odd ends” birləşməsindən düzəlib. Frazeoloji vahidlər arxaizmlər vasitəsilə düzələ bilər. Məsələn, “in brown study”, “in gloomy meditation” ifadələrində hər iki söz arxaikdir. Frazeoloji vahidlər bir cümlənin həyatın müxtəlif sferalarında işlənməsi yolu ilə düzələ bilər. Məsələn, “that cock won’t fight” idman sahəsində sərbəst söz birləşməsi (cock fighting) kimi ifadə olunursa, gündəlik həyatda istifadə olunanda metafora kimi frazeoloji vahid olur. Biz geyri-real xəyal işlətdikdə də frazeoloji vahidlər yarana bilər. Məsələn, “to have butterflies in the stomach” – həyacanlı olmaq, “to have green fingers” – yaxşı bağban olmaq və s.

Frazeoloji vahidlər gündəlik həyatda yazıçılar və siyasətçilərin ifadələrini işlədərkən də yarana bilər. Məsələn, “Corridors of power”; “American dream”; “the winds of change” və s.

V.Vinoqradov frazeoloji vahidlərin mənalарının motivasiya dərəcəsinə görə təsnifatını vermişdir. Yəni frazeoloji vahidlər spesifik semantik xüsusiyyətləri olan leksik birləşmələr kimi təsnif oluna bilər. Bu təsnifatın əsasında vahidin bütöv mənası ilə onun komponent hissələrinin mənalарı arasında olan əlaqə durur. Vinoqradovun təsnifatına görə bütün frazeoloji vahidlər (phraseological fusions) frazeoloji birləşmələrə ayrılır.

Phraseological fusion – semantik olaraq bölünməyən frazeoloji vahiddir və onun mənasına tərkibindəki komponentlərin mənalарı təsir etmir. Ayrı-ayrı komponentlərin mənalарı öz ifadəli və emosional xüsusiyyətləri ilə frazeoloji vahidin bütöv mənasının təsiri altında qalır. Məsələn, “once in a blue moon” (çox nadir; “a white elephant” (heç kimin almaq istəmədiyi və qaytarmaq da çətin olan əşya, lazımsız); “cried for the moon” (real olmayanı istəmək). Half –fusions (yarım birləşmələr) sabit söz qrupları olub, əsas komponenti özək, digər komponentləri isə idiom birləşməsidir. Məsələn, “to buy smth for a song” (ucuz qiymətə almaq); “to talk through one’s hat” (axmaq-axmaq danışmaq); “to pay through the nose” (boş yerə çox pul ödəmək).

Unities – metaforalı idiomlar, məsələn, “to make a mountain out of a molehill” (qarışıqdan fil düzəltmək); “to play a second fiddle” (aşağı mövqedə olmaq); “to wash one’s dirty linen in public” (birinin gizli çirkli əməllərini, günahlarını üzə çıxartmaq); “a snake in the grass” (gizli düşmən, pis niyyətləri olan). Half-unities – bir komponenti özək, digər komponenti isə frazeoloji birləşmədən ibarətdir. Məs., “black frost” (qarsız, buzsuz şaxta); “small talk” (mühüm olmayan şeylər haqqında nəzakətli söhbət); “a tall story” (yalan); “Dutch courage” (sərxoş cəsarəti); “husband’s tea” (açıq rəngli çay); “to talk turkey” (müəyyən məsələlər haqqında düzgün, dürüst danışmaq) və s.

Phraseological collocations (standartlaşmış frazalar). Bu frazaların hər bir sözü-nün müstəqil mənası olur, yalnız componentlərdən biri birləşdirmə mənası daşıyır. Məs., “to break silence”, “to take into account”, “unconditional surrender”, “now and then”, “ways and means to bear a grudge”, “to make sure” və s. Collocations frazeologiyanın bir qoludur və Maykl Holidi tərəfindən frazeoloji collocation adlanır, məsələn, “strong tea”. Bəzən geyri-ingilislər tərəfindən “powerful tea” kimi də işlənir, lakin kobud səslənir. Bu birləşmələrdəki sözlər bib-birilə uyğunlaşmalıdır. “Common collocations” adlanan birləşmələr “to get, to make, to do, to have” və s. feillərlə işlənən birləşmələrdir. Məsələn, “to do someone a favour”, “to do (your) best”, “to make a mistake”, “to make the beds”, “to make appointment”, “get in”, “to get confused”, “to give

someone a lift”, “to give (me) a minute”, “to have a break”, “to have a (big) problem”. İngilis dilində by feillərlə olan çoxlu sayda birləşmələr vardır. Collocations müxtəlif nitq hissələri ilə işlənir. Məsələn, “sifət + isim” collocations – “a great achievement”, “a long journey”, “a rich history”, “a constant problem”; və ya “zərf + sifət” collocations – “terribly hot”, “extremely significant”; və ya “isim+ isim” collocations – “a slice of cake”, “a pile of laundry” və s.

Collocations-lərə hər yerdə rast gəlinir. *He went bald when he was in his twenties; It's a big decision, but we have to do something; It was a little expensive, but still good value.* Collocations ayrıca sözlərdir və onları olduğu kimi öyrənmək lazımdır. Lüğətlərdə çoxlu sayda collocations tapmaq olar.

Frazeoloji birləşmələr nitq zamanı, danışiq prosesində yaranan birləşmələr deyil, onlar dildə mövcud olan hazır formalaşmış ifadələrdir. Kuninə görə frazeoloji birləşmələr natamam və ya tam köçürülmüş sabit söz qruplarıdır. (to kick the bucket, Greek gift, drink as a fiddler).

Phraseological expressions (frozeoloji ifadələr) – atalar sözləri, deyimlər, aforizmlərdir. Məs., “Birds of a feather flock together” (həmxasiyyət, həmrəng); “Still water runs deep” (Suyun lal axanı, adamın yerə baxanı); “No pains, no gains” (işləməyən dişləməz); “Brevity is the soul of wit” (ixtisar aqlın göstəricisidir); “Fools rush in where angels fear to tread” (axmaqlar heç nədən qorxmurlar); “Look before you leap” (yeddi ölç, bir biç); “Out of sight, out of mind” (Gözdən uzaq, könüldən iraq); “to kill two birds with one stone” (bir daşla iki quş vurmaq) və s.

A.İ.Smirnitski frazeoloji vahidlərin struktur təsnifatını işləmişdir. O bu vahidləri sözlərlə müqayisə edir. Birincisi, (feil + postposition) “to give up, to art up, to back up, to drop out, to nose out, to buy into” və s. İkincisi, (“to be” + preposition) “to be tired of, to be interested in, to be surprised at” və s. Üçüncü, prepositional nominal vahidlər – “on the doorstep (quite near), on the nose (exactly), in the course of, on the stroke of, in time, on the point of” və s.

İki vahidli birləşmələri Smirnitski aşağıdakı növlərə ayırır – a) attributive-nominal vahidlər: “a month of Sundays, grey matter, a mollstone round one's neck, blind alley, bed of nail, red tape” və s. b) feil-nominal vahidlər: “to read between the lines, to speak BBC, to sweep under the carpet, to fall in love, to burn one's boats, to vote with one's feet, to take to the cleaner's” və s. c) phraseological repetitions: “now and never, part and parcel”, eləcə də antonim üzərində qurulan vahidlər: “ups and downs, back and forth”. Bağlayıcılar vasitəsilə yaranan vahidlər: “cool as a cucumber(partly), bread and butter (perfectly)”. Frazeoloji vahidlər, mürəkkəb sözlər kimi iki kök sözdən ibarət ola bilər: “to take a back seat, a peg to hang a thing on, lock, stock and barrel, to be a shadow of one's own self, at one's own sweet will.”

I.V. Arnold frazeoloji vahidlərin nitq hissəsi kimi təsnif oluna biləcəyini qeyd edir. Ənənəvi struktur yanaşmasında frazeoloji vahidlərin əsas bir qrupu göstərilmişdir: *verbal* – to talk through one's hat, to get the upper hand; *substantive* - dog's life, white lie; *adjectival*- high and mighty, spick and span; *adverbial* – like a dream, to the bitter end; *interjectional* (nida)- my God, by George; *prepositional* – in the course of, on the stroke of

Verbal (feili bağlama)- hərəkət, vəziyyət və hiss ifadə edir. Məs., to run for one's (dear) life, to make a song and dance about something, to sit pretty, to be on the beam. I burnt the candle at both ends when I was young and now I'm suffering from the numerous illnesses. It's a case of sink or swim.

Substantiv - obyekt, şəxs və canlı varlıq ifadə edir. Məs., dog's life, cat and dog life, calf love, tall order, birds of a feather, birds of passage, ted tape, brown study, Green Berets. They always live a cat and dog life.

Adjectival – keyfiyyət bildirir. Məs., in cold blood, to the bitter end, by a long chalk, like a dog with two tails, like a dream, with a bump. I've been working like a horse to finish everything before the deadline. John came in like a bull in a china shop and his rough talk made the teacher say no.

Interjectional – my God! Goodness gracious! Good Heavens' sakes alive! God forbid, oh my eye!

Prepositional – in the course of, on the stroke of. She was dressed from head to toe in red.

I.V. Arnoldun təsnifatında həmçinin cümlə ekvivalentləri, atalar sözləri, deyimlər və sitatlar da yer alır. Məs., The sky is the limit; What makes him tick; I'm easy. Atalar sözləri metaforikdir. Məs., Too many cooks spoil the broth. Deyimlər isə metaforik deyil. Məs., Where there is a will, there is a way. John dropped a brick when he called her by his ex-wife's name.

A.V. Kuninin təsnifatı frazeologiya nəzəriyyəsində son dövrün ən tanınmış nəaliyyətlərindəndir. I) *Nominativ frazeoloji vahidlər*ə o söz-qrupları daxildir ki, onlar mənalı söz + “wear-tear”, “well and good” kimi asılı frazalardan ibarətdir. II) *nominativ-kommunikativ frazeoloji vahidlər*. Buraya “to break the ice” – the ice is broken kimi söz-qrupları aiddir. III) *Nə nominativ, nə də kommunikativ, yalnız nida söz-qruplarından ibarət olan frazeoloji vahidlər*. IV) *Atalar sözləri və deyimlərdən ibarət olan kommunikativ frazeoloji vahidlər*. Atalar sözləri frazeoloji vahidlərdən fərqlənir. İlk fərqli xüsusiyyət aşkar struktur uyğunsuzluqdur. Atalar sözləri öz strukturuna görə frazeoloji vahidlərdən çox fərqli istifadə edilir. Frazeoloji vahidlər hazır birləşmələrdir ki, cümlə quruluşuna uyğun gəlir, sözlər kimi müəyyən sintaktik funksiyalara malikdirlər. Məsələn, George liked her for she never **put on airs** (xəbər). **Big bugs** like him care nothing about **small fry** like ourselves (məbütəda, sözönlü tamamlıq).

Semantik baxımdan atalar sözləri icma tərəfindən toplanmış təcrübələrin yekunudur və müəyyən məqsədlər üçün işlədilir: *Əxlaqi* - Hell is paved with good intentions; *Məsləhət vermək* – Don't judge a tree by its bark; *Xəbərdarlıq etmək* – you sing before breakfast, you will cry before night; *Təəccüb* – Liars should have good memories; *Tənqid* – Everyone calls his own geese swans. Atalar sözlərinin nitqdə funksiyası kommunikativdir. Müəyyən məlumatı paylaşır. Frazeoloji vahidlər atalar sözlərindən fərqli olaraq bütün cümlələri ifadə etmir, yalnız bir konsepti bildirir. Onların nitqdə funksiyası nominativdir, obyekt və ya hərəkət bildirir.

Atalar sözlərinin frazeoloji vahidlərin bir bölümü olması məsələsinə gəlincə, onların dilin frazeologiyası ilə birgə öyrənilməsi münaqişəli məsələdir.

A.V.Kunin atalar sözlərini kommunikativ frazeoloji birləşmələr kimi təsnif etmişdir. Onun fikrincə, frazeoloji vahidlərin əsas kriteriyalarından biri onların sabitliyidir. Bir argument də atalar sözləri ilə frazeoloji vahidlər arasında heç bir sərhəddin olmamasıdır. Belə ki, frazeoloji vahidlər atalar sözlərindən törəyə bilərlər. Məsələn, “the last straw” frazeoloji vahidin mənşəyi atalar sözüdür – “The last straw breaks the camel's back”. “Birds of a feather” frazeoloji vahidi “Birds of feather flock together” atalar sözündən yaranıbd. “To catch at a straw” birləşməsi - “A drowning man catches at straws” atalar sözündən törəyib. Bundan başqa, atalar sözləri çox asan frazeoloji birləşmələrə keçə bilir. Məsələn, “Don't put all eggs in one basket” – “to put all one's eggs in one basket.” “Don't cast pearls before swine” – “to cast pearls before swine.”

“You can’t make a silk purse out of a sow’s ear” – “to make a sow’s ear”.

Mənşəyinə görə frazeoloji birləşmələr iki qrupa bölünürlər – yerli və alınma. Yerli frazeoloji vahidlərin əsas mənşələri terminoloji və peşəkar birləşmələr olur. Məsələn, fizika sahəsində - “center of gravity” (ağırlıq mərkəzi), “specific weight” (xüsusi çəki), naviqasiya sahəsində - “cut the painter” (kanatı kəsmək), “lower one’s colours” (öz bayrağını endirmək), hərbi sahədə - “fall into line” (cərgəyə durmaq) və s.

İngilis ədəbiyyatından, məs., “the green-eyed monster” (qısqanc) (Shakespeare); “fall on evil days” (yaxşı yaşayışdan sonra acınacaqlı vəziyyətdə yaşamaq) (J. Milton); “a sight for sore eyes” (birinin çox görmək istədiyi insan və ya əşya)(J. Swift); “how goes the enemy?” (saat neçədir?), “never say die” (heç vaxt ruhdan düşmə) (Ç. Dikkenz) və s.

Britaniya adət-ənənələri, məsələn, “baker’s dozen” - qədim Britaniyada çörək tacirləri çörəkçilərdən 12 gündə əvəzinə 13 gündə alırdılar, 13-cü gündə onların qazancı idi.

İnanclar və əfsanələr – məsələn, “a black sheep” (ailənin üzqarası) – İnsanların inancına görə “black sheep” şeytan tərəfindən işarələnib. “The halcyon days” (keçmişdə xoşbəxt dövr) - Əfsanəyə görə bu suquzğunu quşlar yumurtalarını dənizdə üzən yuvalara goyurlar və bu dövrdə, 2 həftə ərzində dəniz tamamilə sakit olur.

Tarixi hadisə və faktlar, şəxsiyyətlər – “As well be hanged for a sheep as for a lamb”. Qədim qanuna görə qoyun oğurlayan adam asılırdı. Ölüm cəzasından yüksək cəza olmadığından oğrular böyük heyvan oğurlamağa çalışırdılar. “To do Thatcher” - İngiltərənin baş naziri Marqarit Tetçer vəzisədə uzun müddət qalmışdır və bu birləşmənin mənşəyi də oradan gəlir.

Gündəlik həyat hadisələri və faktları, məsələn, “carry coals to Newcastle” (Newcastle şəhərində kömür istehsal olunur və kömürə ehtiyac yoxdur); “To get out of wood” (təhlükədən uzaqlaşmaq).

Alınma frazeoloji vahidlərin əsas mənşəyi Müqəddəs Əlyazmalarıdır. Məsələn, “the left hand doesn’t know what the right hand is doing”; “The kiss of Judas” (bir satqınlığı ört-basdır etmək üçün sevgi göstəricisi).

Müxtəlif dini və mədəniyyət ənənələrinə aid olan qədim əfsanə və miflər- “to cut Gordian knot”(əfsanəyə görə kral Gördüs dava düyünü bağlayır və bu düyünü Böyük İskəndər öz qılıncı ilə kəsir).

Dünya tarixindən hadisələr və faktlar, məsələn, “to cross the Rubicon” (Sezar İtaliyada Rubikan çayını keçərək başlatdığı müharibədə qalib gəlir); “to meet one’s Waterloo” - çətinliklə üzləşmək (1815-ci ildə Vaterloda Napoleonun məğlubiyyəti ilə bağlıdır).

İngilis dilinin variantları , məsələn, “heavy hitter” – güclü və çox şeyə nail olmuş adam (amerika variantı); “A hole card” – ehtiyac olduqda əldə olan üstünlükdən istifadə etmək (Amerika variantı); “Be home and hosed” – bir işi müvəffəqiyyətlə başa çatdırmaq (Avstraliya variantı).

Digər dillərdən keçmə, məsələn, “second to none” – digərlərilə eyni və ya daha üstün (Latın dilində); “ for smbs fair eyes” – yalnız özəl kimsə üçün dəyərli olan (fransız dilində); “let the cat out of the bag” – sirri açmaq (alman dilində); “to waste time trying to deal with enemies or problems that do no exist” (ispan dilində); “every dog is a lion at home” (italyan dilində) və s.

Ədəbiyyat:

1. Алехина А.И. Фразеологическая единица и слово. Минск, 1991.
2. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л.:Наука, 1989.
3. Аничков И.Е. Труды по языкознанию. СПб:Наука, 1997.

4. Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык: Учебник для вузов. М.: Флинта: Наука, 2002, 384 с.
5. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. М.: Наука, 1986.
6. Копыленко М.М., Попова З.Д. Очерки по общей фразеологии. Проблемы, методы, опыты. Воронеж, 1990.
7. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. М.: Международные отношения, 1996.
8. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. М.: Русский язык, 2001.
9. Савицкий В.М. Английская фразеология: Проблемы моделирования. Самара, 1993.
10. Федуленикова Т.Н. Английская фразеология. Архангельск, 2000.
11. Weinreich, U. Problems in the Analyses of Idioms: Substance and Structure of Language. University of California Press, 1984.

S.Abdullayeva

**Methods of formation and classification of phraseological units in English
(Summary)**

The article deals with the phraseological units having great importance in development of the language. Phraseological units encompass a large area. These fixed word combinations aren't divided into sentence members during syntactic analysis and function as part of a sentence. They have only one lexical meaning. They are used in figurative senses. This article deals with methods of formation and classification of phraseological units in English.

С.Абдуллаева

**Методы образования и классификации фразеологизмов английского языка
(Резюме)**

Статья посвящена фразеологизмам имеющим большую важность в развитии языка. Фразеологизмы занимают значительное место в английском языке. Эти устойчивые выражения не делятся на члены предложения. Они действуют как часть предложения, имеют одно лексическое значение. Всегда используются в переносном смысле. В статье рассматриваются методы образования и классификации фразеологизмов.

Rəyçi: fil.f.d., dos. T.Əmirova.

S.HƏSƏNOVA
(Azərbaycan Dillər Universiteti)
sevda_teach@mail.ru
Bakı ş. R.Behbudov 134

İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA İŞLƏNMİŞ SLENQLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ YOLLARI

Açar sözlər: Slenq, jarqon, arqo, vulqarizm, xüsusi danışiq dili

Ключевые слова: Сленг, жаргон, арго, вульгаризм, особая разговорная лексика

Key words: Slang, jargon, argo, vulgarism, special colloquial vocabulary

İngilis klassiklərinin əsərlərində ədəbi dil və etik normalar qorunmuş və standart ədəbi dilin yüksək qatından istifadə olunmuşdur. Lakin ikinci dünya müharibəsindən sonra meydana gəlmiş fəhlə romanı janrını təmsil edən bədii ədəbiyyat nümunələri danışiq dilinə, xüsusilə onun dilinin leksikasına məxsus sözlərə geniş yer verilmişdir. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə bir sıra belə əsərlər artıq tərcümə olunmuşdur və ingilis ədəbiyyatındakı bu yeni ənənənin Azərbaycan dilinə tərcümələrdə hansı şəkildə öz əksini tapdığını müəyyənləşdirərkən bu prosesin özünəməxsus xüsusiyyətləri üzə çıxarılmış və məlum olmuşdur ki, dilin lüğət tərkibi zəngin olsa da, o, nitqdə işlənən bütün sözləri əhatə edə bilməz, yəni danışiq dilinin leksikasına məxsus bir çox sözü lüğətdə tapmamaq ehtimalı hər zaman mövcuddur. “ Bu cür sözlərə *mənası tapılmayan sözlər* (*unfindable words*) deyilir. *Dialekt, slenq, jarqon, tabu* kimi ancaq danışiq dilində işlənən sözlər abu qəbildəndir.” [1, s. 101]

Tərcümə zamanı tərcüməçinin əsas vəzifələrdən biri məxəz dildəki sözün mənasını hədəf dilə (TD) ekvivalent şəkildə ötürülməsinə nail olmaqdır. Bəzən hədəf dildə referensial, pragmatik və dildaxili mənalardan hər üçünün hədəf dilə transformasiya nail olmaq problemə çevrilir.

Danışıq leksikasında geniş şəkildə rast gəldiyimiz, tərcüməsi çətinlik yaradan belə söz və ifadələrdən biri də *slenqlərdir* (*slangs*). Bəs slenq nədir? Necə yaranıb? Kişilər və qadınların və ya amerikalılarla britaniyalıların işlətdiyi slenqlər fərqlərin fərqi nədir? Yaxud da slenqləri işlətməyin məqsədi nədir?

Slenqlər qeyri-rəsmi sözlərdir, əksərən danışiq dilində və bədii ədəbiyyata rast gəlinən obrazlı ifadələrdir. Bir sosial qrupun və ya yaş qrupunun dilindəki slenqlər digərləri tərəfindən başa düşülməyə bilər. Slenqlər müxtəlif yollarla yaranır. Sözlərin əvvəlki mənalari ilə yeni mənalari birləşdirilir və ya alınma sözlərlə müəyyən bir dilin özünə məxsus sözlər birləşdirilərək slenqlər yaranır. Slenq hamı tərəfindən başa düşülən yumoristik və alçaldıcı xarakterə malik söz və ifadələrdir. Onlar qeyri-müəyyən və qaranlıq qalan məqamlarına görə müəyyən qədər seçilir. Bu terminin tam açılışı hələ də dəqiq müəyyən edilməyib. İngilis dilində işlədilən slenqlərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik: “ *Wassup?*” – “

What is up?”, *“dunno”* – *“I don’t know”* İngilis dilində “slenq” termini XIX əsrin əvvəllərində geniş yayılmağa başlayıb.

Hazırda slenqlərlə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Hazırda ya slenqlərdən istifadə olunmur, ya da onlar artıq standart danışiq dilinə keçmişdir. Gənc nəsil öz valideynlərinin işlətdiyi slenqlərdən istifadə etmir və yeni slenqlər yaradır. Onların tərcüməsi zamanı mütərcim müəyyən çətinliklərlə üzləşir ki, bunu həm tərcümə sahəsinə, həm də sosiolinqvistikanın problemlərinə aid etmək olar. İngilis cəmiyyətinin adət-ənənələri, mədəniyyəti, həyat təzi azərbaycan cəmiyyəti tərəfindən tam anlaşılmır, bu da tərcümə zamanı çətinliklər yaradır.

Slenq termini adı altında birləşən bu fərqli hadisə bir müddət qarışıqlığa səbəb olmuşdu. İngilis dilinin lüğət tərkibinin üslubi təbəqələrini bir-birindən fərqləndirmənin obyektiv meyarlarını axtararkən bəzi dilçilər qeyd edirlər ki, slenqlərin ən bariz xüsusiyyətlərindən biri onların daim yenilik tələb etməsidir. Buna görə də onlar heç vaxt köhnəlmirlər. Əgər hər hansı bir slenq və ya ifadə köhnəlsə, o yeni bir slenqlə əvəzlənir.

Bu sözlər dilin neytral qatına və ya ədəbi dilə daxil deyil və aşağı təbəqənin istifadə etdiyi sözlər qrupuna aid edilir.

“Slenq”in fonetik, morfoloji və leksik cəhətdən ya yalnış izah edilmiş, ya da müəyyən şəkildə təhrif edilmiş formalar kimi istifadə edildiyi iddia edilir. Slenq dilin lüğətində müəyyən edilmiş normaları pozan söz və ifadələrdir.

Bədii əsər mütərcimləri əksər hallarda slenqləri və vulqar sözləri adekvat şəkildə tərcümə etməkdən çəkinir, ya da ümumiyyətlə tərcümə etmirlər. Belə tərcüməyə misal olaraq Selincerin *“Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan”* (*“The Catcher in the Rye”*) romanını misal göstərmək olar. Romanın əsas obrazı Holden bütün roman boyunca vulqar sözlərdən, slenqlərdən istifadə edir ki, bu da amerikanın uşaq cəmiyyətinin daxili aləmini göstərən əsas amillərdən biridir. Həmin romanı dilimizə çevirən Tehran Vəliyev slenqləri və vulqar sözləri tərcümə etməmişdir. Beləliklə, yazıçının oxuculara çatdırmaq istədiyi fikir təhrif olunmuş və dövrünün üsyankar yeniyetməsi olan Holdeni adi bir şagird kimi göstərmişdir.

Karl Sendburq qeyd edir ki, *“Slenq elə bir dildir ki, öz paltosunu çıxarır onun qollarına tüpürür və işə gedir”* (*“Slang is language which takes off its coat, spits on its hands-and goes to work.”*).

İsa Məsihin doğumundan sonra slenqlər yaranmağa başlanmışdı. Patrik qeyd edir ki, *“Slenqləri işlətmək nə qədər asandırsa onlar haqqında yazmaq bir o qədər çətindir”* (*“Slang is easy enough to use but very hard to write about”*).

Xüsusilə, texnologiya yarandıqdan sonra slenqlərin işlədilməsi geniş vüsət almışdır. Mesajlaşma zamanı, məsələn, *“see you”* (*hələlik*) yerinə *“C U”*, *“laughing out loud”* (*bərkdən gülmək*) ifadəsini qısaldaraq *“lol”* kimi istifadə etməyə başladılar. Yeni nəslin slenq sözlərdən istifadə etməsinə bir çox amillər təsir edir. Məsələn, musiqi sözləri, sosial şəbəkələr və media, filmlər və ya televiziya verilişləri.

Slenqləri dilin zamanla dəyişən hissəsinə aid etmək olar. Nəsillər dəyişdikcə özləri ilə birgə zamanın tələbinə uyğun yeni sözlər, yeni slenqlər yaradırlar. Əvvəllər slenqlər daha çox kişilər tərəfindən istifadə edilsə də, feminist hərəkatlarından sonra qadınlar tabu, vulqar və slenq sözlər işlətməyə başladılar. *“1992-ci ildə bu haqda araşdırma aparın Klark qeyd edir ki, Cənubi Afrikada orta məktəb şagirdlərin bildiyi və istifadə etdiyi slenqlər hər iki gender üzrə bərabər olsa da, hər iki cinsin nümayəndələri slenqlərin kişilər tərəfindən istifadəsinin daha uyğun olduğunu bildirirdilər”* [6, səh. 103].

Buradan da aydın olur ki, slenqlər yarandığı xalqın adət-ənənələrinə, həyat və düşüncə tərzinə aid olduğundan, tərcümədə oxucular tərəfindən başa düşülməsi əksər hallarda

çətinlik törədir. İngilis dilli ölkələr də eyni dildə danışsalar da, bütün slenqləri anlaya bilmirlər. Amerika və Britaniya slenqləri də bir-birindən fərqlənir. Məsələn: "*We're in a right load of Barney Rubble now!*" "*Barney Rubble*" slenqi britaniya ingiliscəsində "*trouble*" (narahatlıq, bəla) deməkdir. Amerikalılar üçün isə bu söz heç bir mənə ifadə etmir.

"İngilis dilindən tərcümə edərkən slenqlərin ümumi mənasını lüğətlərdən tapıb təqdim etməklə kifayətlənmək olmaz. Dilimizdə slenqin eyni və yaxud yaxın emosional mənasını əks etdirən ifadə vasitələri aşkarlanmalı və orijinal mətnin üslubi səciyyəsi tərcümədə mümkün qədər qorunub saxlanmalıdır. Slenqin hədəf dildə struktur baxımdan ekvivalenti olmasa da, analoji üslubi-emosional çalarlığa malik olan ekvivalentini axtararaq tapmaq əksər hallarda mümkün olur" [3, səh. 51].

Həmçinin, slenqlər əksər hallarda, nəzakətdən kənar ifadə vasitələri hesab olunur və onlar xüsusilə yeni nəslin gündəlik danışığında yumor, sarkastik gülüş doğurmaq məqsədilə istifadə olunur. Ancaq slenqləri vulqarizm və ya loru sözlərlə eyniləşdirmək olmaz. Slenqlər müxtəlif mövzulara aid söz və ya ifadələr ola bilər. Məsələn, "Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan" romanındakı slenqlərə nəzər yetirək:

"They were always showing Columbus discovering America, having one *helluva time* getting old Ferdinand and Isabella to lend him the *dough* to buy ships with, and then the sailors mutinying on him and all" [7, səh. 67].

"Onlar, demək olar ki, hər dəfə bizə Kolumbun Amerikanı necə kəşf elədiyini, bu səfərə çıxmaq üçün Ferdinandla İzabelladan min bir dillə necə *pul* qopardığını, sonra da gəmidə matrosların necə qiyam qaldırdıqlarını göstərirdilər" [5, səh. 144].

Yuxarıda göstərilən nümunədə "*dough*" (*pul*) və "*helluva time*" slenqləri işlədilmişdir. Tərcüməçi "*helluva time*" slenqini ana dilimizə tərcümə etməyib. Əslində, "*helluva*" sözü "*hell of a*" sözünün bir formasıdır və "çox böyük", "çox yaxşı" və ya "çox pis" mənalarını verir.

"I didn't want a bunch of stupid *rubbernecks* looking at me when I was all gory" [7, səh. 59].

"İstəmirdim ki, yoldan ötən gicbəsər *ağzıgöyçəklər* gəlib mənim meyitimi orada qan içində görsünlər" [5, səh. 126].

"*Rubberneck*" slenqinin mənası "*insanlara gözünü zilləyib baxan adam*" deməkdir, ancaq tərcümədə "*ağzıgöyçəklər*" kimi tərcümə edilmişdir.

"I went and got her dress for her. She put it on and all, and then she picked up her polo coat off the bed. "So long, *crumb-bum*," she said" [7, səh. 55]

"Donunu şkafdan çıxarıb özünə verdim. Çəkdi başına. Sonra da çarpayının üstündən dəvə yunundan olan paltosunu götürdü. "Hələlik, *maymaq*", – dedi [5, səh. 118].

"*Crum-bum*" slenqi dilimizə "*maymaq*" olaraq tərcümə edilib. Həmçinin "*Can'tcha*" (Can't you – edə bilmərsən?), "*Oughta*" (Have to – malı²), "*Wuddaya*" (Would you – Edərsənmi?) slenqlərinə də tez-tez rast gəlmək olur. Əsərin baş qəhrəmanı dialoqları zamanı bu slenqlərdən istifadə edir. Bununla da yazıçı sözügedən slenqlərin danışq dilindən çıxıb standart dilə keçməsinə şərait yaratmışdır.

H.Ventvors və S.Fleksner "Amerika Slenq Lüğəti" ndə yazırlar: "Bəzən slenqlər standart sözlərin darıxdırıcı oxşarlığından və gündəlik həyatın müəyyən edilmiş qaydasından yayınmaq məqsədi ilə istifadə olunurlar. Ondan istifadə edildikdə, həyatımız daha fərqli və bir az daha fərdi görünür ... Slenqlər diqqəti cəlb etmək üçün istifadə olunur ... " [8, səh 4]

Bu sitatdan da bəlli olur ki, slenqlər gündəlik həyatda istifadə edilir və danışığa müəyyən qədər rəngarənglik qatan, uzun müddət istifadə edilən sözlərə yeni bir çalar qatan söz və ifadələrdir. Məsələn: *rot* – nonsense (cəfəngiyat), *to do a flit* – to quit one's

flat without paying the rent or board (ödəniş etmədən evi tərk etmək), *bread-basket* – stomach (qarın)

Erik Partrikə görə slenqlərin müxtəlif növləri var. Slenqlər ailə-məişət, ticarət, cəmiyyət, hərbi, incəsənətlə bağlı ola bilərlər. [8, səh 4]

Slenqin hər hansı bir söz və ya ifadə üçün universal bir termin kimi görünməsinə baxmayaraq hələ standart ingilis dilində bir qrammatik vahid kimi tanınmamışdır, təbiətindən asılı olmayaraq təzə bir yenilik kimi ümumi rəğbət qazanmışdır.

Ədəbiyyat:

Azərbaycan dilində:

1. Bayramov, Q. Tərcümə sənəti. – Bakı: OKA Ofset nəşriyyatı, - 2008. – 218 s.

2. Hüseynov, S. Qaracayeva E. Azərbaycan dili və Nitq mədəniyyəti (Dərslük) – Bakı: Elm və təhsil, - 2016. - 408 s.

3. Müslümzadə, A. Amerika slenqində söz yaradıcılığının spesifik üsulları / dilşünaslıq üzrə magistr dissertasiyası / Bakı, 2018. – 71 s.

4. Oruell, C. Min doqquz yüz səksən dörd.– Bakı: Qanun nəşriyyatı,- 2019.– 384 s.

5. Selincer, C.D. Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan. – Bakı: Qanun nəşriyyatı, - 2015. – 256 s.

İngilis dilində:

6. Grossman, Aryn L & Tucker Joan S. Gender Differences and Sexism in the Knowledge and Use of Slang. - Brandeis University, 1997.

7. Salinger, J.D. The Catcher in the Rye. Pdf, 1951. – 115 s.

İnternet resursları:

8. <https://studfile.net/preview/3355612/>

S.Hasanova

Slangs and ways of their translation into Azerbaijani (Summary)

The Article is an attempt to study a group words, which are termed as slangs. The author Makes an excursion into the history and the present state of studies concerning of this category of words and tries to describe their role and importance in translation by demonstrating examples from different languages, particularly from English, Russian and Azerbaijani.

С.Гасанова

Сленги и способы их перевода на азербайджанский язык (Резюме)

Статья представляет собой попытку изучить группу слов под названием сленг. Автор изучает историю и современное состояние изучения этой категории слов и пытается описать их роль и значение в переводе, приводя примеры из разных языков, в частности из английского, русского и азербайджанского.

Rəyçi: filol.f.d., b/m. S.B.Mustafayeva

A.SƏLİMOVA
(Azərbaycan Dillər Universiteti)
Bakı ş. R.Behbudov 134

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SİFƏTİN DƏRƏCƏ KATEQORİYASININ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: sifət, isimləşmiş sifətlər, sifətlərin dərəcə kateqoriyası, nitq hissələri, sadə sifətlər, mürəkkəb sifətlər

Key words: adjective, substantivized adjectives, degrees of comparison, parts of speech, simple adjectives, compound adjectives

Ключевые слова: прилагательное, субстантивированные прилагательные, степени сравнения, части речи, простые прилагательные, составные прилагательные

Məlum olduğu kimi, dildə işlənən sözlər mənalarına, morfoloji quruluşuna və sintaktik funksiyalarına görə bir neçə qruplara ayrılır ki, bunlara da nitq hissələri deyilir. Bu nitq hissələri nitqimizdəki və dilimizdəki xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Bu nitq hissələrinin həm nominativ, həm də qrammatik mənaları olur. məhz bu cəhətə görə bu nitq hissələri müstəqil cümlə üzvü olur. Buraya isim, sifət, əvəzlilik, feil, say və zərf aid edə bilərik. Yəni bu nitq hissələri müstəqil olmaqla yanaşı, cümlədə müəyyən sintaktik funksiya daşıyır. Bu növ nitq hissələri əsas nitq hissəsi sayılır.

Heç bir nominativ mənası olmayan, sintaktik funksiya daşımayan sözlər isə köməkçi nitq hissəsi sayılır. Bir qisim ayrıca sözlər də var ki, onlar həm morfoloji, həm də sintaktik baxımdan ayrıca yəni xüsusi yer tutur. Bu xüsusi yer tutan sözlər bəzi xüsusiyyətlərinə görə əsas və köməkçi nitq hissələrindən fərqlənir. Bunlara nidalar və modal sözlər aiddir.

Bildiyimiz kimi, sifət əsas nitq hissəsidir. Sifət şəxs və ya əşyanın əlamətini, keyfiyyətini və vəziyyətini bildirir.

İngilis dilində sifətlər nə hallanır, nə də cəmlənir. Sifətlərin cins və kəmiyyət kateqoriyası yoxdur. Onlar aid olduğu, təyin etdiyi isimlə hala, cinsə, kəmiyyətə görə uzlaşmır. Isimin hansı halda, hansı cinsdə və yaxud hansı miqdarda olmasından asılı olmayaraq isimi təyin edən sifət əsas formada işlənir. Yəni özünün ilkin formasında.

Müasir Azərbaycan dilində də sifət əşyanın əlamətini, keyfiyyətini bildirir. Bəzi sifətlər başqa nitq hissələrindən əlamətə görə deyil, vəzifəsinə və mənasına görə də fərqlənir. Biz *qırmızı don* dedikdə *qırmızı* sözü sifət hesab olunur, çünki onun mənasında sifətlik məzmunu vardı, eyni zamanda vəzifəsi təyin etməkdir. Daha aydın şəkildə desək, sifət əşyanı və ya şəxsi müəyyənləşdirmək məqsədinə xidmət edir. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində sifətlər mənasına, vəzifəsinə və ən əsası dərəcələnməsinə görə təsnif edilir.

Sifət yalnız əşyanın rəngini göstərməklə kifayətlənmir, eyni zamanda onlar keyfiyyət, əlamət və xasiyyətdə bildirirlər. Yaxşı, bərk, pis, qəşəng kimi sözlər həm cümlədə daşıdıqları vəzifə, həm də dərəcə əlamətləri qəbul etdiklərinə görə sifət hesab oluna bilər və bu xüsusiyyətə görə onlara

əslı sifət adı verilmişdir. Sifətlər başqa nitq hissələri ilə yaxınlıq yaradır. Onlar daha çox isimlərə yaxın olan nitq hissəsidir. Bəzən bir sözün isim və ya sifət olması mübahisə yaradır. Belə nitq hissələrindən biri də saydır. Hər iki nitq hissəsi cümlədə təyin funksiyasını daşıyır. Saylarda sifət kimi əşya və hərəkətlə bağlıdır. Yəni sifət əşyanın, hadisənin əlamətini, keyfiyyətini, say isə onların miqdarını və sırasını bildirir.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərki, sayla sifət arasındakı oxşarlığa sıra sayları daha münasib misaldır. Sıra sayları sifətlər kimi *hansı?* sualına cavab verir. Zərflər də saylar kimi sifətə çox yaxındır. Sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirdiyi halda, zərflər hərəkətin keyfiyyətini, tərzini bildirir. Buna görə də bəzi sözlərin sifət və ya zərf hesab olunması mübahisə doğuran məsələlərdən biri olmuşdur. Lakin bunun da alimlər tərəfindən izahı verilmiş, yəni feildən əvvəl gələrək hərəkətin tərzini bildirən sözlər zərf, isimlərin əlamətini, keyfiyyətini bildirən sözlər isə sifət kimi qəbul edilmişdir. Sifət feillə çox bağlıdır. Yəni onlar feili sifətlər vasitəsilə sifətə daha yaxın olurlar. İstər sifət, istərsə də feili sifətlər əşyanın əlamətini bildirir.

Təkcə əsas nitq hissələrilə deyil, eyni zamanda köməkçi nitq hissələri arasında da sifətin oxşarlıq xüsusiyyətləri var. O cümlədən qoşmalarla. Elə sözlər var ki, onlar həm sifət, həm də qoşma kimi çıxış edir. Bu sözlərə nəzər salaq: *qabaq, dal, əvvəl, axır, başqa, içəri, yuxarı, aşağı* və s. Cümlədəki mövqeyinə görə həm təyin, həm də zərflik kimi çıxış edən sözlər (*yaxşı, gözəl* və s.) həm sifət, həm də zərf kimi qəbul edilmişdir.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq sifətin müəyyənləşməsində leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlər əsas rol oynayır.

Bəzi dilçilər sifətin morfoloji əlaməti olmadığı fikrini irəli sürürlər. Lakin bu fikir də doğru olmazdı. Buna düzəltmə sifətləri misal gətirə bilərik. Əgər sözün sonu *-ly, -sız, -gün, -ğun* və s. sözdüzəldici şəkilçilərdən ibarətdirsə belə sözlər sifət kimi çıxış edə bilər.

Sifətin başqa morfoloji əlamətlərindən biri də dərəcə əlamətlərinin olmasıdır. Əgər dərəcə morfoloji yolla dəyişir onlar sifət hesab edilirlər.

Q.Kazımov “Müasir Azərbaycan dili” dərslində yazır: “*Sifətlər əşyanın əlamətini, keyfiyyətini bildirdiyindən bilavasitə isimlə bağlı olur, ismə yanaşır. Cümlədə işlənilib-ışlənməməsindən asılı olmayaraq, isimsiz sifət təsəvvür etmək olmaz. Əşya yoxdursa onun əlaməti də yoxdur və əşya bildirən söz yoxdursa, onun əlamətini bildirən söz də yoxdur*” [3, s.99].

Sifətlər başqa sintaktik vəzifələrdə işlənersə onlar substantivləşir. Bu hər iki dildə də belədir. Substantivləşmiş sifətlər daimi və müvəqqəti olur.

Məlumdur ki, əşyalara aid olan əlamət və keyfiyyətlər müxtəlif dərəcədə ola bilər. Məsələn, meyvələr dadına, rənginə, böyüklüyünə görə; insanlar bacarığına, qabiliyyətinə, istedadına, boyuna, ağılına görə bir-birilərindən fərqlənirlər. Bu göstərilən keyfiyyətlər sifətlərlə ifadə olunur. Əşya və şəxslərə aid olan əlamət və keyfiyyətində dərəcəsi olur. Bu dərəcədə özünü əsasən əslı sifətlərdə göstərir.

Müasir ingilis dilində əslı sifətlərin üç dərəcəsi var:

- 1) Adi dərəcə (The Positive Degree).
- 2) Müqayisə dərəcəsi (The Comparative Degree).
- 3) Üstünlük dərəcəsi (The Superlative Degree).

Əslı sifətlərə aid olan əlamət və keyfiyyətin dərəcəsi iki yolla düzəldilir:

- 1) Sintetik yolla (şəkilçi artırmaqla).
- 2) Analitik yolla (Sifətin əvvəlinə göməkçi söz artırmaqla).

Sintetik və ya analitik yolun seçilməsi sifətin fonetik tərkibi ilə bağlıdır. Birhecalı və bəzi ikihecalı sifətlərin dərəcə formaları sintetik, iki və daha çox hecalı sifətlərin dərəcə formaları isə analitik üsulla düzəldilir.

Bildiyimiz kimi müasir ingilis dilində sifət adi dərəcədə heç bir morfoloji formaya malik olmur. Məsələn, *narrow, clever, yellow, blue, green, hot, cool, bright, funny, sunny* və s.

O.Musayev “İngilis dilinin qrammatikası” dərsliyində yazır: “*Adi dərəcədə sifətlər as...as, not as...as, not so...as bağlayıcıları ilə işlənir. Və müqayisə olunan şəxs və ya əşyaların eyni dərəcəli keyfiyyətə, əlamətə malik olub-olmadıqlarını bildirir*” [5, s.53].

As...as bağlayıcısı müqayisə edilən şəxs və əşyanın eyni keyfiyyətə, eyni əlamətə malik olduğunu göstərir.

Not so...as, not as...as bağlayıcıları isə müqayisə olunan şəxs və ya əşyaların eyni əlamətə, yaxud eyni keyfiyyətə malik olmadığını deyir, onların qeyri-bərabər əlamət və keyfiyyətə malik olduğunu göstərir. Məsələn,

My aunt is as clever as yours.

This exercise is not so easy as that one.

İngilis dilində sifətlərin müqayisə dərəcəsinə gəldikdə birhecalı sifətlərin müqayisə dərəcəsi onların sonuna *-er* suffiksi artırmaqla düzəlir: *easy – easier, short – shorter, strong – stronger*.

Y hərf və ya *-er, -ow, -le, -ise* hərf birləşmələrindən biri ilə qurtaran ikihecalı sifətlərin də müqayisə dərəcəsi sintetik yolla düzəlir: *narrow – narrower, concise – conciser, funny – funnier*.

Bu növ ikihecalı sifətlərin müqayisə dərəcəsi analitik yolla da düzələ bilər: yəni müqayisə dərəcəsini *more* artırmaqla düzəltmək olar. Yəni *happy – happier* və yaxud *more happy* də demək mümkündür.

Birhecalı sifətlərin üstünlük dərəcəsi əşyanın və ya şəxsin əlamətinin, keyfiyyətinin ən yüksək, lap yüksək olduğunu bildirir və bunlar sözün sonuna *-est* şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Məsələn, *easy – easier – easiest*.

Sonu *y* hərfi və ya *-er, -ow, -le, -ise* hərf birləşmələrindən biri ilə qurtaran ikihecalı sifətlərin üstünlük dərəcəsi sintetik yolla düzəlir. Məsələn, *concise – conciser – concisest*.

Bu növ ikihecalı sifətlərin üstünlük dərəcəsi analitik yolla da düzəldilə bilər: yəni üstünlük dərəcəsində *must*-dan istifadə etmək olar. Məsələn, *pahhy – happier – happiest* və yaxud *happy – more happy – the most happy* də deyə bilərik.

Çoxhecalı sifətlərin hamısının müqayisə və üstünlük dərəcəsi analitik yolla yəni müqayisə dərəcəsində sifətin qarşısında *more*, üstünlük dərəcəsində isə *most* sözü işlədilir. Məsələn, *glorious – more glorious – most glorious*.

Müqayisə dərəcəsində əşya və ya şəxs müqayisə olunduğundan *than* bağlayıcısından istifadə edilir. Bu bağlayıcı Azərbaycan dilinə *-dan/-dən* və yaxud *-dan daha, -dən daha* kimi tərcümə edilir.

Lakin göstərdiyimiz qaydaları ingilis dilində işlənən bütün sifətlərə şamil edilə bilməz. Ona görə ki, ingilis dilində elə sifətlər var ki, onların müqayisə və üstünlük dərəcəsi suppletiv yolla düzəlir.

Suppletiv yol dedikdə müxtəlif kökdən olan sifət işlənə bilər. İstər adi, istər müqayisə, istərsə də üstünlük dərəcəsində müxtəlif kökdən istifadə olunur.

Suppletiv yolla düzələn sifətlər bunlardır: *good – better – best, bad – worse – worst, little – less – least*.

Bəzi sifətlərin bir neçə müqayisə və üstünlük dərəcəsinin isə iki forması var və müxtəlif mənalar bildirir. Məsələn, *near* sifəti məsafə, sıra, *nearest* dilimizə ən yaxın, lap yaxın mənası ehtiva edir. *Next* isə o biri, gələn sözləri ilə tərcümə edilir.

For uzaq mənası kəsb edir. Müqayisə dərəcəsində işlənən *further, farther* sözləri nisbətən daha uzaq məsafəni göstərir.

Older, oldest yaş mənasında işlədilir. Bu sifətin müqayisə və üstünlük dərəcəsi eyni bir ailənin üzvlərini fərqləndirərkən və yaxud haqqında danışılarkən işlədilir.

Later zamana aid işlədilir. Azərbaycan dilinə *-dan/-dən* şəkilçiləri və gec sözü kimi tərcümə edilir və s.

Q.Kazımov “Müasir Azərbaycan dili” dərslində yazır: “*Müxtəlif əlamət, keyfiyyət dəyişmələrini ifadə etmək üçün sifətlərin düşdüyü şəkillərə sifətin dərəcələri deyilir*” [3, s.117].

Dilçi alim qeyd edir ki, məhz onların dərəcə əlamətlərinin olması sifətin başqa nitq hissələrindən fərqi göstərir.

Sifət vasitəsilə göstərilən əlamət və keyfiyyət dəyişir – ya artır, ya da azalır.

Ə.Dəmirçizadə sifətin üç növünü göstərmişdir (adi, azaltma, çoxaltma). O adi dərəcəni özündən əvvəlkilərdə olduğu kimi *-raq/-rəq* şəkilçilərini isə azaltma dərəcəsi kimi göstərir.

Azərbaycan dilində sifətin üç dərəcəsi var:

- 1) Adi dərəcə.
- 2) Azaltma dərəcəsi.
- 3) Çoxaltma dərəcəsi.

Adi dərəcədə müqayisə normal olur, yəni sifətlər öz adi vəziyyətində normal keyfiyyət, rəng ifadə edir. Məsələn, *ağıllı uşaq, möhkəm divar, yaşıl ot* və s.

Əlamət və keyfiyyətin adi dərəcəyə nisbətən az dəyişməsinə bildirən dərəcəyə azaltma dərəcəsi deyilir. “Müasir Azərbaycan dili” dərslində yazılır: “*Sifətin azaltma dərəcəsi -imtil/-imtil/-umtül/ümtül şəkilçiləri vasitəsilə düzəldir. Məsələn, yaş-imtil, bozumtül, göy-ümtül və s.*” [6, s.24].

Daha sonra *-raq/-rək, -imtiraq/-imtirək* şəkilçiləri vasitəsilə də düzəldilir. Bu şəkilçilər əsasən rəng bildirən sifətlərə bitişdirilir və bu dərəcəni yəni azaltma dərəcəsinə yaradır: *ağ-imtiraq, sarı-mtraq*.

Sifətin azlıq dərəcəsi *az* ədatının artırılması yolu ilə də düzəldilə bilər: *az qara, az sarı, az pis* və s.

Çoxaltma dərəcəsinə keyfiyyət, əlamət, rəng adı dərəcədən çox olduğu göstərilir. Yəni sifətlərin əvvəlində *ən, lap, çox, daha, olduqca, son dərəcə* kimi sözlərdən istifadə olunur: *ən dərin, ən keyfiyyətli, lap qəşəng, çox yaxşı* və s. Məsələn, *Olduqca abad ölkə mənim Azərbaycanımdır*.

Çoxaltma dərəcəsinə əlamətin, keyfiyyətin çox olduğunu bildirmək üçün sifətin ilk iki səsinə (bir samit, bir sait) *m, p, s, r* səslərindən biri əlavə edilir və sifət yenidən təkrar olunur (*göy-gömgöy, sarı-sapsarı* və s.).

Əgər sifətin sonu samitlə qurtarsa *m* samitindən istifadə olunur (*arıq-amarıq, yaşıl-yamyaşıl* və s.).

Lakin onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bəzən bu qaydalar pozulur: *soyuq-som-soyuq* əvəzinə *sopsoyuq* da işlətmək olur.

Əlamətin, keyfiyyətin gücləndirilməsi, şiddətləndirməsi vasitələrdən biri də *olduqca* *soyuq, nə yaxşı, dedikcə çirkin, nə qədər xoş, nə qədər laqeyd* halları da mümkündür.

Maraqlı ondadır ki, sifətlər adverbiallaşdıqda dərəcə əlamətini itirmirlər yəni onlar bu əlaməti saxlaya bilirlər. Məsələn,

Bu sözləri eşidəndə ana gömgöy oldu.

Elə həmin an saçları ağappaq ağarmış gənc ananın sözləri hamını heyratə gətirdi.

Bəzən adi dərəcə sifətin dərəcəsi kimi qəbul edilmir. Bu həm müasir ingilis dilinə, həm də müasir Azərbaycan dilinə aiddir. Çox vaxt bəzi dilçilər tərəfindən adi dərəcənin olması inkar edilir. Əşyanın əlamət və keyfiyyətinin dəyişməsi və hansı şəkildə, nə dərəcədə

dəyişməsi dilin lüğət tərkibindəki bu sifətlərlə müqayisədə meydana çıxır. Buradan çıxış edən bəzi dilçilər adi dərəcəni də dərəcə sistemindən ayırmaq fikrini məqbul hesab etmirlər. Deməli, heç bir dərəcə əlaməti qəbul etməyən əsl sifətlər adi dərəcə hesab olunur.

Bütün bu araşdırmalardan bu nəticəyə gəlirik ki, hər iki dildə sifətlər əşyanın və ya şəxsin əlamətini, keyfiyyətini bildirir. Müasir ingilis və müasir Azərbaycan dilində sifətlər substantivləşir, dərəcə kateqoriyasına malikdir. Hər iki dildə sifətin üç dərəcəsi var. Adi dərəcənin olub-olmaması məsələsi hələ də problem olaraq qalır, sifətin müqayisə və üstünlük dərəcəsi sintetik və analitik yolla düzəlir. Sifətin cins və kəmiyyət kateqoriyası yoxdur, onlar nə hallanır nə də cəmlənir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1972.
2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973.
3. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Elm və Təhsil, 2010.
4. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı: Maarif, 1962.
5. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2007.
6. Müasir Azərbaycan dili. Azərbaycan SSR Emlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: Azərnəşr, 1980.
7. Бархударов Л.С., Шеллинг Д.А. Грамматика английского языка. Москва: Прогресс, 1973.
8. Каралова К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка. Элиста: Прес, 2004.
9. Каушанская В.Л. Грамматика английского языка. Ленинград: Прогресс, 1973.
10. Gordon E.M., Krulova I.P. Grammar of present-day English. Moscow: New Home, 1974.
11. Kobrina H.A. An English Grammar. Moscow: Prosveshchenie, 1986.

A.Салимова

Использование категории степеней сравнения прилагательных (Резюме)

В этой статье рассматриваются степени сравнения прилагательных. В обоих языках прилагательное - это слово, выражающее качество вещества. Прилагательные в современном английском и современном азербайджанском можно преобразовать в существительные. Это называется субстантивацией прилагательного. Есть три степени сравнения прилагательных. Сравнительная и превосходная степени прилагательного образуются синтетически и аналитически. Прилагательное не имеет ни родовой категории, ни падежа. При этом не имеет формы множественного числа.

A.Selimova

The use of the category of the degrees of comparison of the adjectives (Summary)

This article deals with the degrees of comparison of the adjectives. In both languages, the adjective is a word expressing a quality of a substance. Adjectives in modern English and modern Azerbaijani can be converted into nouns. This is called substantivization of the adjective. There are three degrees of comparison of adjectives. The comparative and superlative degrees of adjective are formed synthetically and analytically. The adjective has neither gender category nor case. At the same time it has no plural form.

Rəyçi: fil.f.e.d, dos. A.Hacızadə

A.MƏLİKZADƏ
(Azərbaycan Dillər Universiteti)
aydanmalikzadeh@gmail.com

AMBIQİTİVLİK- CÜMLƏ EMALI TƏDQİQATLARININ ƏSAS PROBLEMLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Açar sözlər: cümlə emalı, ambiqitivlik, minimal qoşma prinsipi, gec bağlanma prinsipi, müstəqil temppli oxuma metodu, göz hərəkətlərini izləmə metodu

Keywords: sentence processing, ambiguity, the principle of minimal attachment, the principle of late closure, self-paced reading, eye tracking method

Ключевые слова: обработка предложений, неоднозначность, принцип минимальной привязанности, принцип позднего закрытия, самостоятельное чтение, метод отслеживания взгляда

Məlumdur ki, dil sonu bəlli elementlərdən sonsuz sayda cümlələr yaratmağa imkan verən işarələr sistemidir və dilin bu yaradıcı təbiəti sayəsində biz hər gün yüzlərlə cümlə deyir və eşidirik. Maraqlısı budur ki, onların qavranılması sanki heç bir zəhmət tələb etmədən, səy göstərmədən əksər hallarda düzgün formada baş tutur. Bu məsələ o qədər mühümdür ki, koqnitiv psixologiyanın inkişafında mərkəzi rol oynayıb, lakin cümlə emalı məsələsi təkcə bu elm sahəsinin mütəxəssislərini deyil, həm də kompüter dilçiliyini, fəlsəfə, linqvistika və heç şübhəsiz, digər elm sahələrini də maraqlandırır (1, 1). Eləcə də qeyd etmək lazımdır ki, əlaqədar elm sahələrindən birinin cümlə emalı ilə bağlı gəlidiyi nəticələr və yeni ideyalar digər elm sahələri tərəfindən müxtəlif aspektlərdə istifadə oluna bilər. Dilin ambiqitivliklərlə dolu olduğunu nəzərə alsaq, o zaman cümlənin emalı və qavranılması məsələsinin əhəmiyyəti bir az da ortaya çıxır. Linqvistik planda ambiqitivlik dil vahidlərinin birdən çox mənaya sahib olma hadisəsidir və bu fenomen cümlə emalı tədqiqatları üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki məhz sintaktik cəhətdən ambiqitiv olan cümlələrin sayəsində İnsanın Cümlə Emalı Maşınının (Human Sentence Processing Machine) bu və ya digər qrammatik struktura üstünlük vermə səbəbləri aydınlaşdırıla bilər. Qeyri-ambiqitiv cümlələrdə cümlə emalını tədqiq etmək tədqiqatçılar üçün o qədər də maraqlı deyil və səbəb də bundan ibarətdir ki, insan beyni fərqli qrammatik mümkünliklər arasında seçim etməyə məcbur olmur və proses asan formada tamamlanır.

Məlumdur ki, “cümlə emalı” dedikdə psixolinqvistikanın cümlələrin şərh olunmasını öyrənən yarımşöbəsi nəzərdə tutulur. Bu tədqiqatların mərkəzində cümlənin durmasının səbəbi odur ki, cümlə əsas kommunikativ vahid hesab olunur (9, 4) və onun düzgün şərh olunması prosesini addımbaaddım öyrənmək bir sıra psixolinqvistik və koqnitiv faktorlara işıq salmağa kömək edə bilər.

Bu, bir faktdır ki, cümlə emalı tədqiqatları son 40 il ərzində inqilabi dəyişikliklərdən keçib. Keçən əsrin 70-ci illərindən sonra psixolinqvistlər ümumməqbul formada cümlə emalının hissə-hissə, mərhələli şəkildə baş

verdiyi fikrinə gəldilər. Bu o deməkdir ki, bu və ya digər cümlənin semantik planda interpretasiyasını təqdim etmək üçün insan beyni cümlənin sonuna çatana qədər gözləmir. Əksinə, hər eşitdiyi sözü emal edə-edə, prosesin mərhələləri artaraq bir- birini izləyir və yekun nəticə əldə edilir. Bu prosesi təsvir etmək üçün “incremental”, yəni artımlı sözünə tez- tez rast gəlirik (4, 1).

Cümlə emalı prosesinin cümlənin əvvəlindən axırınadək mərhələli şəkildə baş verməsi tədqiqatçıların mühüm bir faktın fərqinə varmalarına səbəb oldu. Bu fakt cümlə emalı prosesi ilə bağlı daha dəqiq nəticələrə gəlmək üçün offlayn yox, onlayn metodlardan istifadənin zəruriliyindən ibarətdir. Başqa sözlə desək, cümlə emalını anlamaq üçün onu real zaman kəsiyində tədqiq etmək lazımdır (1, 15). Offlayn metodlara misal olaraq müəyyən təcrübə iştirakçılarına təqdim olunan cümlələrin qrammatik olub olmamalarına qərar verməsini göstərmək olar. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təcrübədə iştirak edənlər sürətli formada bu və ya digər cümlənin qrammatik cəhətdən düzgün olmasına və ya əksinə qərar verməlidir. Qərar vermə prosesinin uzanması və yaxud “Cümlə qrammatikdirmi?” sualına “xeyr” cavablarının çox olması həmin cümlənin emal edilməsinin çətinliyini göstərir. Göründüyü kimi, bu metod dil istifadəçilərinin dili emal etmələrini prosesdə yoxlamağa qadir deyil. Məhz bu səbəbdən tədqiqatçılar onlayn metodlara üz tutmalı oldular. Bunların arasında iki metodu, “müstəqil templi oxu” (self-paced reading) və “göz hərəkətlərini izləmə” (eye tracking) metodlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Birinci metod zamanı iştirakçılar əvvəlki söz ekranda itdiyi zaman növbəti sözü və frazanı görmək üçün düyməni sıxırlar. Düyməni sıxma vaxtlarını ölçərək cümlə emalının çətinliyini müəyyənləşdirmək olar, çünki cümlə nə qədər çətin gəlsə, növbəti element üçün düyməyə sıxma da uzanır. İkinci metod zamanı isə iştirakçılar cümlələrə emal edərkən onların gözlərinin hərəkətləri izlənir və qeydə alınır. Təbiidir ki, gözlər cümlədə daha çox maraq oyadan və çətinlik yaradan hissələrdə fiksasiya olunur. Bu metodun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, insanın cümlə emalı mexanizmlərini tam həqiqi formada və əlavə tapşırıq (məsələn, düyməni sıxmaq kimi) olmadan öyrənməyə imkan verir.

1973-cü ildə C.Kimbol “Seven principles of surface structure parsing in natural language” adlı çox dəyərli bir məqalə nəşr etdirir və insanın cümləni necə emal etməsi məsələsinə aydınlıq gətirir. Bir neçə ildən sonra L.Freyzier öz dissertasiyasında cümlə emalı mexanizminin işləmə prinsipini izah edərkən C.Kimbolun irəli sürmüş olduğu prinsiplərdən ikisinə xüsusi diqqət ayırır (5, 146). “Minimal attachment” (minimal qoşma) adlanan birinci prinsipə əsasən, ambiqativ cümlələrlə rastlaşdığımızda sintaktik strukturu daha asan olanın mənasına üstünlük veririk. “Late closure” (gec bağlanma) adlanan ikinci prinsipə əsasən, emalı tamamlanmamış kloz (clause) mümkün qədər “açıq” qalır və hər gələn məlumat ən sondakı məlumatla birləşir. Bu zaman cümlənin alternativ şərtləri aktivləşdirilir və cümlə açıldıqca mümkün olan şərtlərin dinamikası dəyişir. Bu, o deməkdir ki, bu prinsip “bütün mümkün mənalar işçi yaddaşda son qərar verilənə qədər saxlanılır” deyən nəzəriyyələrin əksini iddia edir.

Birinci nəzəriyyəni izah etmək üçün aşağıdakı cümlə cütlüklərinə nəzər salaq :

1a. The student forgot the solution immediately/ Tələbə həlli dərhal unutdu.

1b. The student forgot the solution was in the book/ Tələbə həllin kitabda olduğunu unutdu (4, 3).

1a cümləsi qeyri- ambiqativdir və “solution” sözü “forgot” sözünün tamamlığı rolunda çıxış edir. 1b cümləsi isə müvəqqəti olaraq ambiqativdir. Bu cümlədə ambiqativliyin mərkəzi “the solution” sözüdür. Minimal qoşma prinsipinə əsasən, dil istifadəçiləri “the solution” sözünü ilkin olaraq tamamlıq budaq cümləsinin mübtədası olaraq deyil,

“forgot” sözünün tamamlığı olaraq qəbul etməyə meyllidirlər. Bunun səbəbi isə ondan ibarətdir ki, cümləni təhlil edərkən “the solution” sözünün cümlənin tamamlığı olduğu halda cümlə təhlili prosesi daha qısa olur. “was” sözünə çatanda yanıldığını anlayan İnsanın Cümlə Emalı Maşını təkrar təhlillə bu versiyanın qeyri- mümkün olduğunun fərqi-nə vararaq cümləni yenidən emal edir və düzgün nəticəyə gəlir. Göründüyü kimi, məhz ambiqitiv cümlələrin sayəsində insanın cümlə emalı proseslərinin daha dərin qatlarına nüfuz etmək və maraqlı məqamlar ortaya çıxartmaq mümkündür.

İkinci prinsipə əsasən, ambiqitiv element əsasən özünə daha yaxın olan, hal-hazırda emal edilən elementə qoşulur. Nümunələrə nəzər salaq :

2a. Tom will brush the dog he washed yesterday / Tom dünən yuduğu iti sabah darayacaq.

2b. Tom will brush the dog he washed tomorrow / Tom yuduğu iti sabah darayacaq (4, 4).

Hər iki halda “yesterday” və “tomorrow” sözləri ambiqitivdir, çünki onlar həm baş, həm də budaq cümləyə aid edilə bilər. Birinci cümlədə “yesterday” sözü “washed” sözünə aid olur və “Tom will brush” cümləsində feilin gələcək zamanda işlənməsinə görə “yesterday” sözünün baş cümləyə aid olması mümkünlüyü istisna olunur. İkinci cümlədə isə artıq sözügedən prinsip özünü doğrultmur, çünki “tomorrow” sözünün “washed” sözünü təyin etmə ehtimalı bizi qeyri-qrammatik cümlə ilə üzbəüzə qoyur. Nəticə etibarilə, İnsanın Cümlə Emalı Maşını “tomorrow” sözünü baş cümləyə aid edir.

Ambiqitivliyin cümlə emalı tədqiqatlarındakı rolundan bəhs edərkən “garden-path” fenomenindən də yan keçmək olmaz. Adını ingilis dilində mövcud olan “to lead someone up the garden path” (aldatmaq) frazeologizmindən götürən bu hadisənin əsas cəhəti oxucunu cümlə haqqında verdiyi qərarlarında aldatmasıdır. Bu növ cümlələrin ilkin emalı zamanı ya onların sintaktik baxımdan yanlış olduğu qərarı alınır, ya da nəzərdə tutulan məna hasil olmur. Cümlənin sonuna çatdıqda onun düzgün anlaşılmadığı məlum olur və təkrar oxumadan sonra cümlənin real mənası aydınlaşır. Bu hadisə psixolinqvistik baxımdan belə izah olunur: “... it happens when the processor encounters a temporarily ambiguous sentence that is eventually disambiguated toward a less preferred interpretation.... It suggests that sentence comprehension is highly incremental. The human processor does not wait until the entire sentence becomes available to start building syntactic structure.” (6, 10). Bu izahda “processor” deyildikdə İnsanın Cümlə Emalı Maşınının müvəqqəti ambiqitiv cümlə ilə rastlaşdığı zaman onu yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi tədricən emal etməsi nəzərdə tutulur. Cümləyə hər yeni söz daxil olduqca bizim cümlə haqqında verdiyimiz qərarlar yenilənə bilər. *Garden path* cümlələr həm linqvistik, həm də psixolinqvistik əhəmiyyət daşıyır, çünki məhz bu tip cümlələr cümlə emalı prosesinin hansı mərhələlər üzrə getdiyini və bunun səbəblərini araşdırma imkanını təqdim edir (8,101).

Fikrimizi daha aydın ifadə etmək üçün nümunəyə nəzər salaq: *The girl told the story cried* (<https://www.apartmenttherapy.com/garden-sentences-262915>). Cümləni ilk oxuma zamanı “the girl” və “told” sözləri arasında mübtəda- xəbər münasibətinin olduğunu düşünə bilərik. Bizi bu sintaktik qərara aparan faktor ingilis dilindəki SPO (Subject Predicate Object) strukturlu sabit söz sırasıdır. Belə ki, mübtəda ilə başlayan cümlələrdə ikinci cümlə üzvü normalda xəbər olur. Bu səbəbdən qeyd edilən cümlədə “cried” sözünə çatana qədər “told” sözünün xəbər olduğunu düşünürük. Sintaktik strukturun səhv şərh olunmasının fərqi-nə varanda, cümləni yenidən emal edirik və bu dəfə onu “Hekayə danışılan qız ağladı” kimi tərcümə edirik.

Garden path cümlələrinin işlənmə diapazonu geniş olsa da, tədqiqatlar göstərir ki, yuxarıda qeyd olunmuş nümunədə olduğu kimi daha çox ixtisar olunmuş təyin budaq cümlələri (reduced relative clause) anlama problemləri törədir (2, 19). Linqvistik və psixolinqvistik tədqiqatlar üçün əhəmiyyətinə baxmayaraq, zənnimizcə, anlama problemlərinə səbəb olmamaq üçün *garden path* cümlələrinin qəsdən istifadəsi minimuma endirilməlidir.

Bütün bu deyilənləri yekunlaşdıraraq vurğulamaq istərdik ki, cümlə emalı prosesi mərhələli şəkildə baş tutur. Cümləyə daxil olan hər bir söz İnsanın Cümlə Emalı Maşını tərəfindən bir-bir emal olunur və sonda bir məna hasil olunur. Qeyri-ambiqativ cümlələrdə adi formada baş tutan bu proses, ambiqativ cümlələrdə tədqiqatçıların xüsusilə böyük marağına səbəb olur, çünki ambiqativ cümlə ilə qarşılaşan insan beyninin onu necə emal etməsi, qərar verməsi, mümkün qrammatik mənalardan bu və ya digərinə üstünlük verməsi cümlə emalı tədqiqatlarının mərkəzində duran məsələdir.

Ədəbiyyat:

İngilis dilində

1. Clifton Ch., Frazier L., Rayner K., Perspectives on sentence processing, New York and London, Psychology Press, 2016
2. Ferreira F., Christianson K., and Hollingworth A., Misinterpretations of Garden-Path Sentences: Implications for Models of Sentence Processing and Reanalysis, Journal of Psycholinguistic Research, January 2001, Volume 30, Issue 1, pp 3–20
3. Fodor J.D., Ferreira F., Reanalysis in sentence processing, Springer Science + Business Media, Dordrecht, 1998
4. Gompel R., Sentence processing, Simultaneously published in the USA and Canada, Psychology press, 2013
5. Kennison M.S. Psychology of Language: Theory and Applications. UK: Macmillan Education, 2018
6. Lee, E.K., & Watson, D. G., V. S. Ramachandran, Sentence Processing, 2012, Encyclopedia of human behavior (vol. 2,) San Diego, CA: Elsevier, pp 1-33
7. Norman C. Stageberg, Selected Addresses Delivered at the Conference on English Education , No. 6, Part 2: Teaching the Teacher of English (1968), pp. 29-34 (www.jstor.org)

Rus dilində

8. И.А.Секерина (Нью-Йорк). Американские теории синтаксического анализа предложения в процессе понимания, Вопросы Языкознания, Москва- 1996, стр 100-138

Internet saytları

9. Ferreira F., Cokal D., Sentence processing.,
https://www.researchgate.net/publication/328957780_Sentence_Processing

A.Melikzade

Ambiguity as a central problem in sentence processing research

(Summary)

The article looks at sentence processing which is a very intriguing issue for both linguists and psycholinguists. As known, sentence processing is a field of psycholinguistics studying how readers and listeners comprehend a sentence. This field has changed dramatically since the 1980s, so the article attempts to deal with the newly discovered mechanisms underlying the sentence processing. The factors, such as ambiguity and garden path sentences which can give rise to processing difficulty are widely discussed throughout the article. The role of the ambiguity in sentence processing research is especially emphasized, because it is claimed that syntactically ambiguous sentences

offer a wide range of opportunities for the researchers to find out how Human Sentence Processing Machine works incrementally.

А.Меликзаде

**Неоднозначность как центральная проблема в исследовании обработки
предложений
(Резюме)**

В статье рассматривается обработка предложений, которая является очень интересной проблемой как для лингвистов, так и для психолингвистов. Как известно, обработка предложений - это область психолингвистики, изучающая, как читатели и слушатели понимают предложение. Эта область сильно изменилась с 1980-х годов, поэтому в статье делается попытка рассмотреть недавно открытые механизмы, лежащие в основе обработки предложений. Факторы, такие как неоднозначность и предложения "garden path", которые могут вызвать трудности при обработке, широко обсуждаются в статье. Особо подчеркивается роль неоднозначности в исследованиях обработки предложений, поскольку утверждается, что синтаксически неоднозначные предложения предлагают исследователям широкий спектр возможностей выяснить, как работает человеческая машина обработки предложений.

Rəyçi: f.f.d, dos. L.M.Xanbutayeva

A.QOCAYEVA
(Azərbaycan Dillər Universiteti)
Bakı ş. R.Behbudov 134

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ NƏQLİ CÜMLƏLƏRDƏ SÖZ SİRASI

Açar sözlər: nəqli cümlə, söz sırası, qrammatik inversiya, stilistik inversiya, sintaktik məna, üslubi məna, mübtəda

Key words: a declarative sentence, word order, grammatical inversion, stylistic inversion, syntactic meaning, stylistic meaning, subject

Ключевые слова: повествовательные предложения, порядок слов, грамматическая инверсия, стилистическая инверсия, синтаксическое значение, смысловое значение, подлежащее

Hər bir dilin qrammatik normasının tələbinə görə özünəməxsus söz sırası vardır. Söz sırası sintaktik, üslubi və mənacə əhəmiyyətinə görə cümlə üzvlərinin bir-biri ilə əlaqəli şəkildə növbələşməsi deməkdir. Söz sırasının pozulması nitqin qeyri-rəvan olmasına, başa düşülməsinin çətinləşməsinə səbəb olur.

Müxtəlif sistemli dillərdə söz sırası əsasən fərqli olur. İngilis və Azərbaycan dilləri istər qrammatik quruluşuna, istərsə də mənsub olduqları dil ailəsi baxımından bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Xüsusilə, ingilis dili öyrənən azərbaycanlılar üçün söz sırası çətinlik əmələ gətirir, çünki bu iki dil müxtəlif dil ailələrinə daxildir və müxtəlif sistemli dil olduqları üçün söz sırası fərqlənir. İngilis dilində olan cümlələri Azərbaycan dilində olan söz sırasına uyğun şəkildə verdikdə məna tamamilə dəyişir. Bu səbədən müxtəlif sistemli dillərdə söz sırasının araşdırılması nəzəri və praktiki baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Söz sırası” mövzusu bir sıra dilçilərin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Əvvəlcə qeyd etmək istərdik ki, istər ümumi dilçilikdə, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində bu mövzu tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olub və bir neçə nöqteyi-nəzərdən işlənilib.

XX əsrin ikinci yarısında Amerika dilçisi Cozef Qrinberq cümlədə sözlərin sıralanmasının tipoloji aspektinə dair nəzəri-tipoloji araşdırmaları ilə dilçiliyə yenilik gətirdi. Onun əsas xidməti ondan ibarətdir ki, o, 1377 dil üzrə cümlə üzvlərinin cümlə daxilində sıralanma qanunauyğunluqlarını yaratdı [2, s.5]. O, verdiyi düsturdə əsasən subyekt, obyekt və verb terminlərindən istifadə etmişdir. Subyekt – mübtəda, verb – xəbər, obyekt – tamamlıq kimi başa düşülür. C.Qrinberq isə apardığı tədqiqat işlərində dünyada olan dillərə əsasən cümlədə sözlərin sıralanmasını belə müəyyənləşdirir: SOV; SVO; VSO; VOS; OVS; OSV¹. C.Qrinberqin müəyyən etdiyi söz sırası strukturları dünya dillərində cümlə quruluşları və onlarda söz sıralanmasının baza elementləri barədə geniş təsəvvür yaratmağa imkan verir. C.Qrinberqdən sonra bu məsələyə U.Leman müraciət etmiş, onun təsnifatına tənqidi yanaşmışdır [2, s.5-6].

O.İ.Musayev ingilis və Azərbaycan dillərində söz sırasını müəyyənləşdirərək fərqli cəhətləri göstərmişdir. Son illər bu mövzu bir sıra tədqiqat-

çıların da diqqətini cəlb edib. M.Hacıyeva söz sırasının nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olmasından bəhs edir. O qeyd edir ki, cümlələrdə, söz birləşmələrində sözlər arasında sintaktik əlaqənin söz sırası ilə ifadə edilməsi lazım olan mənanı əldə etmək üçün sözləri düzgün, yerli-yerində işlətmək zərurəti yaradır [12].

Ü.Əliyeva isə söz birləşmələrində söz sırasının çox mühüm əhəmiyyətə malik olmasını qeyd edir. O qeyd edir ki, Azərbaycan dilində belə birinci tərəfi isimlə, sifətlə, sayla, əvəzliklə, zərflə, feili sifətlə, ikinci tərəfi isim və isimləşmiş sözlərlə ifadə olunan belə birləşmələrdə söz sırasını dəyişmək olmaz. O, bu faktı belə birləşmələrdə söz sırasının sabit olması ilə dəyərləndirir, çünki bunlar analitik yolla, yəni xüsusi şəkilçi olmadan yaranır. Burada komponentlərin semantik əsasda sıralanması vacib olduğu üçün əsas rolu söz sırası oynayır. Məhz söz sırası belə birləşmələrin həm yaradıcısı, həm görüntüsüdür. Bizcə, Ü.Əliyeva bu fikri ilə haqlıdır. Məsələn, “dəmir qapı”, “möhtəşəm bina” kimi I növ təyini söz birləşmələrində tərəflər arasında yerdəyişmə apara bilmərik, çünki məna itəcək, “qapı dəmir”, “bina möhtəşəm” kimi yanlış ifadələr, ya da kimi predikativlik əlamətindən məhrum olan cümlə strukturunu xatırladan birləşmələr yaranacaq. Q.V.Talıbova da cümlədə söz sırasının funksiyalarından bəhs etmişdir [13].

O.İ.Musayevin XIX əsrin ikinci yarısında söz sırasına dair apardığı elmi tədqiqat işi bu gün belə aktuallığını qoruyub saxlayır [1, s. 359]. O söz sırasına belə tərif vermişdir. “Hər bir dildə sözlərin cümlə əmələ gətirəcək tərzdə düzülməsinə cümlədə sözlərin sırası deyilir” [3, s.280]. O.İ.Musayevin verdiyi bu tərifdə söz sırasının əsas funksiyaları və əhəmiyyəti öz əksini tapa bilməyib, halbuki o, söz sırasının iki funksiyasını göstərərək yazır: “Müasir ingilis dilində söz sırası cümlə tərtib etmək vasitəsi olmaqla yanaşı iki əlavə funksiya yerinə yetirir. 1.sintaktik-semantik; 2. stilistik [3, s. 281]. Aydın ki, cümlədə sözlər arasında sintagmatik əlaqə olmalıdır və bu əlaqə birbaşa cümlədəki sözlər arasında üslubi mənanın düzgün ifadə olunmasına xidmət etməlidir ki, bu da cümlədəki söz sırası ilə çox sıx bağlıdır. İngilis dilinə xas olan xüsusiyyətlərdən biri cümlədəki sözlər arasındakı sintaktik əlaqənin söz sırası ilə ifadə edilməsidir. Bu sintaktik əlaqə söz birləşmələrinin komponentləri arasında da mövcuddur. Məsələn, “a red cap” birləşməsində sözlərin yerini dəyişsək mənasız olar. Söz birləşmələrində hansı sözün təyin, hansı sözün əsas söz olması onların sıralanmasından məlum olur. Belə birləşmələrdə birinci söz təyinedici, ikinci söz isə təyin olunandır. Məsələn, “a long way” sözündə “long” təyinedici, “way” isə təyinolunan sözdür və onlar arasında xüsusi sintaktik (enclosure) əlaqə mövcuddur.

Söz sırasının sabitlik və sərbəsrlik məsələsi ismin qrammatik kateqoriyaları, xüsusilə, hal kateqoriyası ilə bağlıdır. İsmi hal formaları zəif olan və ya olmayan dillərdə söz sırası sabitləşir, yəni söz sırası ismin hal kateqoriyasının funksiyasını daşımalı olur, artıq sözlər arasındakı qrammatik əlaqə söz sırası ilə ifadə olunur. Bu xüsusiyyət bütün analitik dillərdə mövcud olduğu kimi ingilis dilində də mövcuddur. Azərbaycan dili ingilis dili ilə müqayisədə hal kateqoriyasına görə zəngindir. Əgər ingilis dilində cəmi iki hal varsa, Azərbaycan dilində altı hal var. Sözsüz ki, bu səbəbdən Azərbaycan dilində söz sırası ingilis dili ilə müqayisədə daha sərbəstdir. O. Musayev bu barədə yazır: “Zira müasir ingilis dilində bir sıra hallarda eyni morfoloji formada işlənən mübtədə və vasi-təsiz tamamlıq ancaq cümlədə tutduqları yerə görə fərqlənir [3, s. 281]. Bunu belə anamaq olar ki, mübtədə ilə tamamlığın yerini dəyişsək məna itər. Məsələn, “Uşaq almanı yedi.”, cümləsini Azərbaycan dilində daha bir yolla da mənasını dəyişmədən vermək olar. “Almanı uşaq yedi.” Deməli, Azərbaycan dilində mübtədə ilə tamamlığın yerini dəyişdikdə məna dəyişmir. Ancaq ingilis dilində söz sırasının bu cür dəyişməsi cümlə-

nin mənasının pozulmasına səbəb olur. Məsələn, The child ate the apple. The apple ate the child. (demək olmaz!)

Nümunədə göründüyü kimi, ikinci cümlə tamamilə mənasını dəyişdi, daha doğrusu, mənasını tamamilə itirdi. Bu ondan irəli gəlir ki, Azərbaycan dilində tamalığın təsirlik halda işlənməsi onun sərbəst şəkildə mənasını dəyişmədən mübtədanın yerində işlənməsinə şərait yaradır. İngilis dilində isə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, hal şakilçiləri olmadığı üçün söz sırası sabitdir. Cümlə üzvlərinin yerini dəyişdikdə mənə dəyişir.

Məsələn, rus təhsilli bir şəxsin söz sırasını bilmədiyinə görə nitqində olan qüsurlara nəzər salaq:” Gecə saat 2 idi, 1-ə işləyirdi, televizorda uzanıb divana baxırdım. Birdən səsimə qulaq gəldi. Qapını açıb pəncərədən çıxdım. Atı aldım çiyimə, tufəngi minib getdim bağa. Orda gördüm ki, oğru söykənib siqaretə, damağında stolba çəkir. Bağə baxdım gördüm oğru ərik yığır. Əlimi atdım polisə, telefona zəng elədim..... və s.

Dildə bu cür qüsurların qarşısını almaq üçün söz sırasının hər iki dildə fərqli və oxşar cəhətlərinin öyrənilməsi zəruridir. Bu səbəbdən A.Hüseynov “İngilis dilinin qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu” kitabında haqlı olaraq qeyd edir: ”Analitik quruluşlu dillərdə, o cümlədən də müasir ingilis dilində söz sırası əsasən sintaktik-semantik funksiya daşıyır, sintetik dillərdə o cümlədən, Azərbaycan dilində söz sırası əsasən stilistik funksiya daşıyır [1, s. 359]. Biz də A.Hüseynovun fikri ilə tamamilə razılaşıırıq, çünki verdiyimiz nümunədən göründüyü kimi, “Uşaq almanı yedi.”, “Almanı uşaq yedi” cümlələri arasında olan fərq sintaktik-semantik deyil, yalnız stilistik xarakter daşıyır. Danışan istədiyi sözü vurğulayanda həmin sözün yerini dəyişməklə fikrini vurğulayır.

Cümlələr ünsiyyət növünə görə fərqləndiyi üçün cümlə mənasına görə də fərqlənir. Hər iki dildə ünsiyyət məqsədinə görə cümlənin dörd növü vardır. Həmin cümlə növlərinə aşağıdakılar aid edilir: nəqli, sual, əmr, nida. Bu növlərin hər biri söz sırasına görə fərqlidir və iki müxtəlisistemli dildə onların söz sırasını tədqiq edərək müqayisə etmək çox geniş bir mövzu olduğu üçün biz çalışacağıq ki, hər iki dildə nəqli cümlələrin söz sırasını müqayisəli şəkildə tədqiq edək.

İngilis dilində əmr, nida və sual cümlələrində söz sırası sabitdir. Nəqli cümlələr mübtədə və xəbərlə başlayır, sonra müvafiq olaraq ikinci dərəcəli üzvlər gəlir. Ancaq bəzən üslub xətrinə hər hansı bir cümlə üzvü mübtədanın və xəbərin önünə keçə bilər. Bu, ingilis dilində məntiqi vurğunun mübtədanın önünə düşməsindən irəli gəlir və bu cür fərqli söz sırası üslub fərqi yaradır. Məsələn:

Tom came in. Tom içəri keçdi.

In came Tom. İçəri keçən Tom idi.

Bu nəqli cümlələrdə fərqli söz sırası var. Ancaq bu mənənin pozulmasına səbəb olmur, sadəcə danışan fikrini daha vurğulu şəkildə ifadə etmək üçün üslubi inversiya – yerdəyişmə edir ki, bu da cümlənin mənasını dəyişmir.İngilis dilində bu dil hadisəsi üslubi inversiya adlanır [6, s. 267].

Could he find a way to arrange a more major change in speed....[11.181]

For a handful of heartbeats did he and Thrawn locked eyes.

İngilis dilində nəqli cümlədə söz sırası SPO prinsipinə əsaslanır.

Məsələn, Mrs. Joram was so unhappy, that her husband came out to take care of her [10, 447.]; Steer Forth evaded the question for a little while; looking inscornand anger on his opponent, and remaining silent [10, s.99].

Azərbaycan dilində isə SOP şəklində təzahür edir [1, s. 360]. Məsələn, Əsəb sistemi 3 cür sinir qüvvəsi ilə idarə olunur [8, s. 61]; Ədalət də eşq və şərab kimi ürəklərin pasını silər [9, s. 182]. Azərbaycan dilində olan cümlələrində söz sırası müəyyən qayda-qanuna tabe olur. Hər bir cümlə üzvü müəyyən sıra ilə digər üzvün yanında gəlir.

Bunu belə qruplaşdırmaq olar: 1) mübtəda - xəbər; 2) təyin – təyin olunan; 3) zərflək – xəbər; 4) zərflək – təyin; 5) tamamlıq – xəbər və s.

Tələsən adam bir işi iki dəfə görər [9, s. 78]. Gözəl qadın kobud sözlər eşidə bilər, ancaq özü onları təkrar etməməlidir [9, s. 133].

Hər iki dildə inversiya baş verə bilər. A. Hüseynov inversiya hadisəsini belə izah edir: “İnversiya hadisəsini ya digər cümlə növünə xas olan normal söz sırasının müxtəlif məqsədlə dəyişməsi nəticəsində baş verir” [1, s. 260].

Deməli, yuxarıda deyilənlərə istinadən demək olar ki, söz sırası dedikdə, sintaktik, üslubi və mənacə əhəmiyyətinə görə cümlə üzvlərinin bir-biri ilə əlaqəli şəkildə növbələşməsi nəzərdə tutulur. Dildə morfoloji quruluş nə qədər zəngin olsa, söz sırası da bir o qədər sərbəst olar. Azərbaycan dili morfoloji quruluşuna görə zəngin olduğu üçün söz sırası sərbəstdir. Bu baxımdan söz sırası sintetik formalarla zəngin olan Azərbaycan dilindən fərqli olaraq analitik quruluşlu ingilis dilində həm söz birləşmələrinin, həm də cümlələrin formalaşmasında böyük əhəmiyyət daşıyır. İngilis dilində söz sırası tərkibindəki elementlərin yerindən asılı olaraq sintaktik-semantik rol oynaması ilə yanaşı, stilistik mahiyyət də kəsb edir. Bir sıra hallarda cümlədə mübtəda ilə vasitəsiz tamamlığın yerdəyişməsi həm cümlə üzvlərinin sintaktik funksiyasını, həm də cümlənin semantikasını dəyişir. Həm cümlədə, həm də söz birləşmələrində sözlər arasında sintaktik əlaqənin söz sırası ilə ifadə edilməsi lazım olan mənanı əldə etmək üçün sözləri düzgün, yerli-yerində işlətmək zərurəti yaradır. Belə olmadıqda cümlənin, söz birləşməsinin semantikasi dəyişir.

İngilis dilində nəqli cümlədə söz sırası SPO prinsipinə əsaslanır.

Azərbaycan dilində isə SOP şəklində təzahür edir. Azərbaycan dilində olan cümlələrində söz sırası müəyyən qayda-qanuna tabe olur. Hər bir cümlə üzvü müəyyən sıra ilə digər üzvün yanında gəlir. 1) mübtəda - xəbər; 2) təyin – təyin olunan; 3) zərflək – xəbər; 4) zərflək – təyin; 5) tamamlıq – xəbər və s.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov A.R. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu. Bakı, “Mütərcim, 2015, 376 s.
2. Mehdiyev K.Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində inversiya. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün avtoreferatı. Bakı, 2018, 25 s.
3. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, “”, 1996, 387 s.
4. Musayev O.İ. “İngilis dilində inversiya məsələlərinə dair”УЗ Серия XII, АПИЯ им. М.Ф.Ахундова, Баку, 1966, № 2, с.39-47.
5. Musayev O.İ. **İngilis və Azərbaycan dili cümlələrində sözlərin sırası**, Bakı: Azərtədrisnəşr, 1960. 82 s.
6. Kaushanskaya V. I., et al. A Grammar of the English language. Leningrad, 1973, 318 p.
7. Khaimovich B.S., Rogovskaya B.I. A Course in English Grammar. Москва, Высшая школа, 1967, 298 p.
8. Musayev O.İ., E.İ. Hacıyev, Hüseynov A.R. “A Practical Grammar of Contemporary English. Bakı, Qismət, 2009, 552 s.
9. Əzimzadə Ə. Möcüzəsiz Möcüzə, Bakı, İnci, 2014, 321s.
10. İpə-sapa düzülməmiş incilər, Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-1993, 256.
11. Charles Dickens, David Copperfield, Москва, Издательство литературы на иностранных языках, 1949, 851с.
12. Timothy Zahn “Star Wars” Volume 1. Lucosfirm, 1992, 404 s.

Internet saytları

13. <http://senet.az/t%C9%99yini-soz-birl%C9%99sm%C9%99l%C9%99rind%C9%99-soz-sirasi/>

14. <http://azkurs.org/azerbaycan-respublkasi-tehsl-nazrly-sumqayit-dovlet-unverstet.html?page=21>

15. http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2012/mart/241480.htm

16.

https://az.wikibooks.org/wiki/Nitq_m%C9%99d%C9%99niyy%C9%99ti/Sintaktik_norma

17. <http://az.enlizza.com/ingilis-soz-sirasi-word-order-in-english-sentence/>

A.Gojayeva

Word Order in Cognate Languages

(Summary)

This article deals with the typological investigation, namely word order in English and Azerbaijani. The aim of the article is to investigate the similarities and differences between the word order in the compared languages. The article gives some linguists' opinions about the disputable problems related to word order.

A.Годжаева

Порядок слов в родственных языках

(Резюме)

Эта статья посвящена типологическому исследованию, а именно порядку слов в английском и азербайджанском языках. Целью статьи является исследование сходства и различия между порядком слов в сравниваемых языках. В статье даются мнения некоторых лингвистов о спорных проблемах, связанных с порядком слов.

Rəyçi: filol.f.d., dos A.Hacızadə

F.RƏHİMLİ
(Azərbaycan Dillər Universiteti)
adufidan1@gmail.com
Bakı ş. R.Behbudov 134

UİLYAM FOLKNERİN ƏSƏRLƏRİNİN ƏSAS TEMATİKASI

Açar sözlər: XX əsr Amerikan ədəbiyyatı, süjet, modernizm, xarakter, irqçilik, "cənub" mövzusu

Key words: the XX century American literature, plot, modernism, character, racism, "southern" theme

Ключевые слова: Американская литература XX века, сюжет, модернизм, характер, расизм, "южная" тема

Uilyam Katbert Folkner (William Cuthbert Faulkner) XX əsr Amerika ədəbiyyatının, həmçinin dünya ədəbiyyatının məşhur yazıçılarından biridir. Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı U.K.Folkner yaradıcılığında modernizm elementlərindən geniş istifadə etmişdir. Yazıcının əsərləri geniş tematikası ilə hər zaman seçilmişdir.

Dünya ədəbiyyatının parlaq simalarından olan V.Vulf, T.Eliot, U.K.Folkner, C.Coys, F.Kafka və bir çoxlarının yaradıcılıqlarında modernizmin təsiri danılmazdır. Bu yazıçıların içərisindən Uilyam Folkner - Amerika modernist yazıçıların atası hesab olunur.

Uilyam Folkner 25 sentyabr 1897-ci ildə Missisipinin Nyu-Olbani şəhərində dünyaya gəlmişdir. O, bədii yaradıcılığa şeirlə başlamış olsa da, bu sahədə müsbət nəticələr əldə edə bilməmiş, oxucuların diqqətini qazana bilməmişdi. Hələ orta məktəbə ilk başladığı illərdən şeir yazmağı özünün əsas fəaliyyətlərindən birinə çevirmiş Folkner bu sahədə uğur qazanmadı. Şeirlərinin işıq üzü görmədiyindən, daha sonra təkcə ədəbiyyat sahəsində deyil, eləcə də bütün həyatında yaxın dostuna çevrilən Şervud Andersonun göstərişi ilə nəsrə üstünlük verməyə başladı. Lakin yazıcının ilk nəsr nümunələri də bir o qədər uğurlu olmadı. Müəllif Andersonla ilk görüşübarədə "Cənubda görüş" adlı hekayəsində söz açmışdır.

Folknerin uşaqlıq illərində ailəsi Oksfordda məskən salır, beləliklə o, ömrünün qalan hissəsini Oksfordda keçirir, təhsil alır, ədəbiyyat sahəsindəki fəaliyyətlərini də burada həyata keçirir. Hələ uşaqlıq illərindən şeir yazmağa və rəsmə böyük həvəsi olsa da, bu sahələrdə nə qədər irəliləməyə səy göstərsə də uğur qazana bilmir və oxucuların marağını özünə cəlb etmir. Ümumiyyətlə, Folkner hər zaman nəzmin nəsrədən dəfələrlə mürəkkəb olduğunu və nəsr sahəsində də hekayənin romandan qat-qat çətin olduğunu vurğulamışdır. Onun fikrincə, romanda hər hansı bir fikri, təsviri geniş şəkildə nəql edərək uzatmaq olar, lakin hekayədə hər şey qısa və konkret şəkildə verilməlidir. "Romanda uzunçuluq eləsən, bəlkə də oxucu bunu bağışlayar, hekayədə isə hər söz öz yerində və dəqiq işlənməlidir. Mən Çexovun yazdıqları kimi əsl hekayələri nəzərdə tuturam. Buna görə poeziyadan sonra birinci sıraya məhz hekayəni qoyuram - o da şeir qədər ifrat dəqiqlik tələb edir, romanda yolverilən səliqəsizlik burada yolverilməzdir. Hekayəyə artıq olan heç nəyi dürtə bilməzsən. Poeziyada isə, ümumiyyətlə, qeyri-dəqiq bircə söz belə işlənməli deyil - o, tam və mükəmməl olmalıdır..." [1, s.12-13].

Oksfordda təzə məskən saldıqları illərdə Folknerin atası bir at tövləsinin sahibi olur, yazıçı məktublarında bu haqda bir neçə dəfə söz açmışdır: "Həyatımın müəyyən dövrünü atamın at tövləsində keçirmişəm" [1, s.8].

1918-ci ildə hələ 12-13 yaşlarından sevdidi qız Estella Oldhemin ailə həya-

tı qurduğunu eşidən Folkner qəm dəryasına batır, əsərlərinin bir qisminə müəllif, həyatının ilk eşqi Estelladan bəhs edir. Həmçinin illər sonra 2 uşaq anası Estella birinci evliliyinə son verdikdən sonra Folknerlə evlənirlər.

1920-ci ilin payızında Folkner yeni pyesini qələmə alır. "Marionet" ("The Marionettes") adlı bu ağ-qara illüstrasiyalardan və mətnlərdən ibarət olan birpərdəli pyes bir çox səbəbdən diqqətəlayiq idi. İlk öncə, pyes Folknerin poetikası ilə çox bağlıdır. Həmçinin, "Marionet" Fransız simvolistlərinin əsərlərinin böyük təsiri altında yazılmışdır. İkinci səbəb odur ki, pyesdə Folknerin demək olar ki, bütün yaradıcılığı boyu kəşf edəcəyi ədəbi struktur və temalara rast gəlinir: seksuallıq, zaman, təbiət və s.

Üçüncüsü isə odur ki, "Marionet" Folknerə təsir etmiş bir neçə ədəbi mənbəni göstərir. Xüsusilə, 1909-cu ildə Lorens Hausmən (Laurence Houseman) və Qranvil-Barker (H.Granville-Barker) tərəfindən yazılmış "Prunella" və ya "Alman bağında eşq" ("Love in Dutch Garden") pyesi Folknerin bu pyesinə çox təsir etmişdir. Hər iki əsərdə hadisələr bir bağda baş verir. Prunella "Marionet"-in qəhrəmanı Marietta kimi narsist, seks həvəskarı olan bir xarakterdir. Anası aldadılmış və tərk edilmiş, 3 evlənməmiş xalası tərəfindən böyüdülmüş-yetişdirilən Prunella, anasının qeyri-qanuni uşağıdır.

"Marionet", əsasən, melodramatik bir sevgi romanıdır: oğlan qızı sevir, onun da sevgisini qazanmağa çalışır, qız oğlana sevgiyə, mərhəmətlə yanaşır, sonra oğlan yoxa çıxır. Tədqiqatçıların, alimlərin fikrincə, Folknerin ilk eşqi və sonda evləndiyi qadın olan Estella Oldhem ilə Marietta arasındakı bir sıra oxşarlıqlar, xüsusilə də, qadın sevgisinə maraq, Folkneri yaradıcılığının erkən dövrlərində bu əsəri yazmağa vadar edən başlıca səbəblərdəndir. Əsərdəki başlıca temalar həyat, sevgi, yetkinləşmək və cinsəllikdir [4]. "Mərmər Faun" ("The Marble Faun") Uilyam Folknerin 1924-cü ildə Fil Stonun (Phil Stone) ön sözü ilə qələmə aldığı qismən uğurlu bir kitabıdır. Anasına ithafən yazdığı bu kitab müəllifin istədiyi şəkildə təsirli olmur. Sonrakı illərdə şeirlə bağlı bu sözləri deyir: *"Şeirin söyləmək istədiklərimə uyğun olmadığını fərqi varanda istiqamətimi dəyişdim. 21 yaşında ikən şeirlərimin çox yaxşı olduğunu düşünürdüm. 22 yaşım olanda fikrim dəyişməyə başladı. 23 yaşında isə şeir yazmağı buraxdım. Amma bəzən yazılarımda poetik xüsusiyyətlərdən istifadə edirəm. Nəticədə, nəsr də şeirdir."* [5].

"Mərmər Faun" mükəmməl mərhələlərin, keçidlərin nəticələrini özündə birləşdirir. Kitab bütünlüklə, Folknerin xüsusi istedadı malik bir şair kimi doğrulduğunun isbatıdır. Şeirən ümumi təsiri qeyri-müəyyəndir. Şeirdəki bəndlər diqqətçəkici, təqdirəlayiq olmasına baxmayaraq, quruluş, ölçü etibarlı ilə o qədər də mükəmməl hesab edilə bilməz. Kitab bir keçmişin salnaməsindən, tarixçəsindən daha çox kəhanətlə, gələcəkdən xəbərdarlıqla bağlı bir məzmun kəsb edir. Uilyam Folkner özünəməxsus möhtəşəm yaradıcılıq dərəcəsinə, yaradıcı, təsirli diksiyaya, ritm və formanın kəskin duyurluluq, hissetmə qabiliyyətinə, duyğu və emosiyaların mükəmməl ifadəliliyinə - bir sözlə, gözəl bir şairdən tələb olunan bütün xüsusiyyətlərə malikdir.

1926-1929-cu illər ərzində Uilyam Folkner ilk 3 romanını qələmə alır. "Əsgər mükafatı" ("Soldiers' pay") adlı ilk romanı 25 fevral 1926-cı ildə Nyu-Yorkda nəşr edilir. Romanda Birinci Dünya Müharibəsinin insanların həyatında maddi-mənəvi vurduğu yaralar, buraxdığı izlərdən bəhs edilir. Hadisələr Birinci Dünya Müharibəsi nəticəsində yaralanmış bir pilotun Corciya ştatındakı evinə qayıdışı zamanı baş verir. O, konflikt zamanı əri öldürülən dul bir qadın tərəfindən müşayiət və mühafizə edilir. Pilot dəhşətli beyin travması keçirir, görmə və danışmaq qabiliyyətini əbədi olaraq itirir. Əsərdə hadisələrin əsas gedişatını bir sıra ziddiyyətlər, xüsusilə, pilotun nişanlısı ilə olan vəziyyəti, yaralandığı andan etibarən yanında olan dul qadının onların nişanının pozulması arzusu, eləcə də, pilota yoxluğunda sadıq qalmayan nişanlısı təşkil edir [7].

Beləliklə, romanda müəllifin toxunduğu əsas mövzular, inanc, güvən, məyusluq və ən əsası da, müharibə və onun insanların həyatına vurduğu əbədi zərbələrdir.

1927-ci ildə yazdığı "Ağcaqanadlar" ("Mosquitoes") adlı romanı Folknerin ən uğursuz əsəri hesab edilir. Əsəri Folkner hələ ilk eşqi Estellanın başqası ilə evləndiyini bildikdən sonra tanış olduğu və sevdidiyi Helenə həsr etmişdir. Əsərdə Heleni Patrisia (Patricia) adlı qızın obrazında təsvir etmişdir. Helen Folknerin evlilik təklifini rədd edir. Folkner bu sevginin məyusluqla sona çatmasını Helenə həsr etdiyi hər iki əsərində "Ağcaqanadlar" ("Mosquitoes") və "Bir may

günü" ("Mayday") əsərlərində ifadə etmişdir. "Ağcaqanadlar" ("Mosquitoes") Folknerin satirik romanlarından biridir. Romanda səyahət gəmisində keçən zaman günbəgün, saatbasaat təsvir edilmişdir. Obrazların günlük eyni fəaliyyətlərinə baxmayaraq, Folkner yaxtanın sənişinləri arasında söhbət və qarşılıqlı təsir bağışlaya bilən bir mühit təsviri canlandırma bilmişdir. Əsərdə əsas mövzular cinsəllik və "rəssam"ın ictimai roludur. Folknerin əsərlərində seksuallıq temasının kəşfi ilə əsas hədəfi cəmiyyətdə incəsənətin və "rəssam"ların rolunu nümayiş etdirmək idi. Müəllif cəmiyyət rəssamı problemini əsasən bu romanında nümayiş etməyə çalışmışdır. Romanda çoxlu rəssamlara rast gəlsək də, Cordon-Culius-Feəçayld (Gordon-Julius-Fairchild) üçlüyünün tez-tez təsvirində əsas məqsəd rəssamın rolu temasını diqqət mərkəzinə çəkməkdir. Roman sənətkar azadlığının ifadəliliyini ən yaxşı təsvir edən əsərlərdən biri hesab olunur.

Folkner 1929-cu ildə üçüncü romanı olan "Sartoris" və ya "Toz içində bayraqlar" ("Flags in the Dust") romanı ilə ilk 2 uğursuz romanını geridə qoydu. Şervud Andersona həsr etdiyi bu kitabın başlıca özəlliyi Folknerin məşhur Yoknapatofa qəsəbəsi simvolunu ilk dəfə istifadə etməsidir. "Sartoris" romanı Yoknapatofa əyalətində baş verən hadisələrlə bağlı 15 cildlik romanlar silsiləsinin ilk romanı idi. Romanda Sartorislər ailəsindən bəhs edilir, qəbilə qəhrəmanlığının və zadəganlığının mifik tarixində öz ehtiyatsızlıqları və diqqətsizlikləri ucbatından yanıldıqlarından söz açılır. Əsərdə Folknerin növbəti romanlarında da uzun müddət inkişaf etdirdiyi bir çox mövzulara toxunulur: anadangəlmə, yəni doğuşdan olan vəhşilik, irqi gərginlik, romantik Cənub keçmişi ilə mövcud bayağılığın müqayisəsi. Həmçinin Yoknapatofa romanlarında ön plana çıxan axmaq Snoupslar ailəsini və vəkil Horeys Benboyu (Horace Benbow) da təqdim edir. 1956-cı ildə Nyu-Yorkda olarkən Storbonna Universitetinin tələbəsi C.Stayna verdiyi məşhur müsahibəsində: "Əsgər mükafatı" ilə "Sartoris" romanları arasındakı dövrdə sizin yaradıcılıq taleyinizdə nə baş verdi, Yoknapatofa haqqında saqa başlamağa sizi vadar edən nə oldu?" – sualını Folkner belə cavablandırmışdı: "Əsgər mükafatı"nı yazarkən gördüm ki, yazmaq ümumiyyətlə maraqlı işdir. Ancaq sonradan başa düşdüm ki, yazıcının nəinki ayrıca bir kitabı, bütövlükdə yaradıcılığı hansısa ümumi bir niyyətə tabe olmalıdır. "Əsgər mükafatı" və "Ağcaqanadlar"ı mən, sadəcə olaraq, yazmaq xatirinə, bu iş xoşuma gəldiyi üçün yazdım. "Sartoris"i başlayanda isə dərk etdim ki, xəritədə poçt markası boyda çox xırda görünən doğma yurdumdan yazmağa dəyər, o buna layiqdir və bu mövzunu axıracan yazıb qurtarmağa bütün ömrüm bəs eləməz..." [1, s.15-16]. Uilyam Folkner yaradıcılığında ən diqqətəlayiq əsərlərdən biri olan, ona ədəbi şöhrət qazandıran "Səs-küy və qəzəb" ("The Sound and the Fury") əsərini 1928-ci ildə yazmağa başlayır. Yazıçı hər zaman müsahibələrində bu romanından geniş şəkildə söz açmış, özünün ən sevdiyi əsəri adlandırmışdır. Əsər Amerikada "böyük kitab" kimi qiymətləndirildi. 1929-cu ilin oktyabrında çapa buraxılan kitabın dili oldquca çətin və mürəkkəb idi. Əsərdə əsilli-köklü Compson ailəsi timsalında böyük bir cəmiyyətin çöküşü, çürüyüşü təsvir edilir. Şüur axını metodu ilə yazılan bu roman psixoloji özəlliklərə sahib olan 4 müxtəlif qəhrəmanın nöqtəyi-nəzəri ilə qələmə alınmışdır.

"Qəribədir, dərdin hər nə olursa olsun, kişilər sənə dişlərini müayinə etdir deyər, qadınlar da evlən deyər. Həyatda heç nə bacarmayan bir insan sənə işini necə görəcəyini izah edər. Bir cüt corabı belə olmayan universitet professorlarının on ildə necə milyonçu olmağı və ömrü boyu evlənməyən bir qadının ailəyə necə baxılmalı olduğunu izah etməyə bənzəyir bu." ("Səs-küy və qəzəb"). Əsərdə yer verilən əsas mövzular zaman, qürur, sevgi və ehtiras, ağılsızlıq və dəlilikdir. Folkner əsər barədə danışarkən demişdir: "Bu romanın üzərində hədsiz dərəcədə çox işləmişəm. Bir neçə dəfə yarımçıq qoyub başqa əsərlər yazsam da axırda yenə ona qayıtmalı olmuşam. Onun başa çatması uzun çəkdi. Bu roman qısa bir hekayədən doğuldu: nənənin dəfni zamanı iki azyaşlı nəvəni həyətə oynamağa göndərirlər, evdən uzaqlaşdırırlar ki, balacalar mərasimi görməsin. Ağıldankəm qardaşından yaşca böyük olan qız evdə nə baş verdiyini bilmək üçün ağaca dırmaşıb pəncərədən içəri boylanır. Başları öz uşaq oyunlarına qarışmış balacalar evdən tabutun çıxdığını tam təsadüfən görürlər. Bax, onda mənim ağılıma belə bir fikir gəldi ki, görəsən, bu hadisəni ağıldankəm uşaq - Benci danışsa, necə olar? Mən hadisəni onun gözüylə təsvir etdim. Az sonra Ceyson ortaya çıxdı, daha sonra isə - Kventin. Başa düşdüm ki, bunların hamısı bir hekayəyə sığışmayacaq. Əvvəlcə hadisələri Bencinin dilindən verdim. Çox dolaşıq bir şey alındı.

Buna aydınlıq gətirmək üçün yeni bir fəsil yazmalı oldum və sözü Kventinə verdim ki, həmin gün nələrin baş verdiyini o danışsın. Nəticədə kontrapunkta zərurət yarandı və Ceyson ortaya çıxdı. Hər şey bir-birinə qarışdı və gördüm ki, təsvirlərin heç biri tam deyil. Ona görə kənar gözlə baxan daha bir müşahidəçiyə ehtiyac yarandı - yazıçının özü danışmağa başladı ki, görək həmin gün nə baş verib. Beləliklə, mən eyni şeyi, eyni tarixçəni dörd dəfə yazasım oldum. Heç biri də məni qane eləmədi. Çap vaxtı hətta birinci hissəni müxtəlif rənglərlə vermək istəyirdim ki, bəlkə, bu yolla dolaşıqlıq aradan qalxsın, ancaq, 30-cu illərdə poliqrafiya o səviyyədə deyildi ki, eyni səhifədə müxtəlif rənglərdən istifadə edə biləsən. Bu mümkün olsaydı, kimin məhz hansı vaxtda nə dediyini və necə düşündüyünü istənilən oxucu asanlıqla anlaya bilərdi. Mən bu romanda düz dörd dəfə məğlubiyyətə uğradım. Təsvirlərin heç biri ürəyimcə deyildi, amma hər biri elə çətinliklə başa gəlmişdi ki, hansısa qoparıb ata bilmirdim, əsəri yenidən yazmaq iqtidarında da deyildim. Axırda dörd hissənin dördünü də çapa verdim. Bu ona bənzəyir ki, ananın ona qan udduran dörd övladı var - bu uşaqlar doğulmasaydı onlarsız ananın günü daha xoş keçərdi, ancaq indi ana onların heç birini ata bilməz. Adını "Maqbet"dən götürdüyüm bu romanı bax bu səbəbdən çox sevirəm, çünki orada düz dörd dəfə məğlubiyyətə uğramışam..." [1, s.17-19].

Folknerin növbəti mühüm əsəri tragikomediya hesab edilən "Ölüm yatağında" ("As I lay dying") romanı şüur axını prinsipi əsasında yaradılmış 59 monoloqdan ibarətdir. Romanda öz vəsiyyəti üzrə Cefferson şəhərinə Adi Bandrensin (Addie Bundrens) çürümüş cəsədini gömmək üçün yola çıxan yoxsul, bəyazdərili Bandrens ailəsindəki çaxnaşmalardan bəhs edilir. Bandrens ailəsinin üzvləri və yolda qarşılaşdıqları adamlar tərəfindən səsləndirilən bu əsər, Folknerin çoxsəsliliyi ən sistemli şəkildə istifadə etdiyi əsəridir. Əsərdə başlıca yer verilən mövzular özgəlik və yalnızlıq, yoxsulluq, sözlər və fikirlər arasındakı gərginlik və dindir.

Qısa bir müddət sonra, 1931-ci ildə Folkner özünün bestselleri olan "Müqəddəs yer" və ya "Məbədgah" ("Sanctuary") adı ilə tanınan əsərini qələmə alır. İlk zamanlar ədəbsizliyi, əxlaqsızlığı ilə böyük söz-söhbətə səbəb olan bu əsər digərlərindən daha yaxşı satılır və qısa zaman ərzində böyük oxucu kütləsi qazanır. Əsərdə başlıca problem zorakılıq, təcavüzdür. Romanda tanınmış hakim, ziyalı bir ailənin gənc tələbə qızı Templ Dreykin uğursuz təsadüf nəticəsində gedib bir əxlaqsızlıq yuvasına çıxmasından, onun acı taleyindən bəhs edilir. Beləliklə, əsərdə qadına şiddət, əxlaqsızlıq, vicdansızlıq, ədalətsizlik dolu bir Cənub həyatı canlandırılır [2].

Folkner 1932-ci ildə növbəti uzun və güclü əsərlərindən biri olan "Avqust işığı" ("Light in August") romanını yazır. Co Krismas (Joe Christmas) adlı yarı zənci, yarı bəyaz olan adam uşaqlığından bəri lənətlidir. Bu lənətlənmiş və günahlarının sayını günbəgün artırmağa vərdiş etmiş adam işlədiyi günahlar səbəbi ilə tez-tez müxtəlif yerlərə qaçmağa məcbur olur və hər getdiyi yerdə yeni bir fəlakətə bulaşır. Əsərdə Co hələ uşaq ikən anası tərəfindən bir yetimxananın önünə buraxılır və həyatı orda davam edən Co böyük işgəncələrə məruz qalır. Sonra zəngin bir ailə tərəfindən övladlığa götürülür. Ögey atası bir gün onu evdə bir əxlaqsız qadınla cinsi əlaqədə olduğunu görüb çox əsəbiləşir. Co da atasına çox əsəbiləşir və onu öldürür. Əsərdə əsas məsələ isə Lena Qruv (Lena Grove) adlı birinin ondan hamilə qalması, lakin daha sonra Co tərəfindən tərk edilməsidir. Lena uşağını atasız böyütmək istəmir və Missisipiyə, Ceffersona onu axtarmağa gəlir. Bayron adlı biri ona Conu axtarmaqda kömək etsə də tapa bilmirlər. Daha sonra Bayron Lenaya aşiq olur və uşağına atalıq edəcəyini bildirir. Lena razılaşır, çünki onun yeganə istəyi uşağının atasız böyüməməsidir. Romanda yer verilən əsas mövzular irqçilik, ədalət, keçmiş və indi, biliyin qavranılması və zorakılıqdır.

Hər zaman balaca qardaşını pilot olması üçün ürəkləndirən Folkner 1935-ci ildə təyyarənin düşməsi və qardaşının ölməsi xəbərini alanda böyük üzüntü və günahkarlıq hissinə qapılır. Bəlkə də bu səbəbdən, o zamanlar üzərində çalışdığı "Absalom, Absalom!" romanı öz duyğusalılığı ilə seçilir. Əsərdə Tomas Sutpen Ceffersona gəlir, Missisipinin toxunulmamış, səfalı torpaqlarını yox edərək orada bir bağ evi qurur. Sonra Vətəndaş Müharibəsində vuruşur, amma böyük bir imperatorluq qurmaq arzusuyla insanları xərcləyib bir kənara atdığı üçün sonda özünün həyatı çökür. O böyük oğlu Charles Bonu 2 fərqli irqin nümayəndəsi olduğuna görə rədd edir. İkinci oğlu Henri isə, qardaşı Bonu çox sevdiyi halda, bacısını şərəf məsələsi ilə bağlı öldürüb qaçır. Əsərdə başlıca problemlər irqçilik, yaddaş, tarix və "cənub" mövzudur.

Beləliklə, Uilyam Folknerin əsərlərinə nəzər salsaq, görürük ki, onun əsərlərinin əsas temaları cənub adət-ənənələri, ailə, cəmiyyət, torpaq, tarix, keçmiş, irqçilik, sevgi və ehtirasdır.

Ədəbiyyat:

1. Folkner.U. Emili üçün qızılgül. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2013, 192 s.
2. Faulkner.W. Kutsal Sığınak. İstanbul: Cem Yayın evi, Umut Matbaacılık, 1997
3. https://www.goodreads.com/book/show/553793.The_Marionettes
4. <https://news.olemiss.edu/um-stage-reading-william-faulkners-marionettes/>
5. <https://rezonanss.com/modern-amerikan-%C9%99d%C9%99biyyatinin-oncul%C9%99rind%C9%99n-biri-uilyam-folkner-william-faulkner/>
6. <https://www.cambridge.org/core/books/william-faulkner/marble-faun-1924/49D049130B4A816D44ED1074C07700AA>
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Soldiers%27_Pay
8. [https://en.wikipedia.org/wiki/Mosquitoes_\(novel\)#Major_Themes](https://en.wikipedia.org/wiki/Mosquitoes_(novel)#Major_Themes)
9. <https://www.britannica.com/topic/Sartoris>
10. <https://edebiyatvesanatakademisi.com/yabanci-roman-ozetleri/william-faulkner-in-agustos-isigi-romani-hakkinda/65246>

F.Rahimli

**The main themes of William Faulkner's works
(Summary)**

William Cuthbert Faulkner, a great novelist, screenwriter and poet of the XX century American literature, is famous for his works "The Sound and the Fury", "As I lay dying", "Light in August", "Sanctuary" and others. W.C.Faulkner is notable for his modernist ideas. In fact he is considered "the father of American modernist novelists". The novelist was born in New Albany, Mississippi and spent most of his life in the city of Oxford. Thus most of his works describe this city. The main themes of Faulkner's works are time, nature, sexuality, racism, love, passion, family, war, poverty and so on.

Ф.Рагимли

**Основная тематика произведений Уильяма Фолкнера
(Резюме)**

Великий писатель американской литературы XX века, поэт и автор киносценариев Уильям Катберт Фолкнер стал известен благодаря таким произведениям, как "Шум и ярость", "На одре смерти", "Свет августа", "Святылище" и др. У.К.Фолкнер всегда отличался своими выдающимися модернистскими идеями. Неслучайно Фолкнер считается "отцом американских писателей модернистов". Писатель родился в городе Нью-Олбани штата Миссисипи. Большую часть своей жизни он прожил в городе Оксфорд. Поэтому в большинстве его произведений описывается именно этот город. К основным темам произведений Фолкнера относятся время, природа, сексуальность, расизм, любовь, страсть, семья, война, бедность и др.

Rəyçi: f.f.d., dos. A.İsmayılova

С.С.РАГИМОВА
(Азербайджанский университет языков)
г.Баку, ул. Р.Бехбудова 134

СТРАТЕГИИ ВЗАИМНОГО И САМОСТОЯТЕЛЬНОГО РЕДАКТИРОВАНИЯ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ПИСЬМЕННЫХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ

Ключевые слова: стратегии взаимного редактирования, стратегии самостоятельного редактирования, социальные и метакогнитивные стратегии, навыки письма, абзац, эссе.

Açar sözlər: qarşılıqlı redaktə strategiyaları, özünü redaktə strategiyaları, sosial və metakoqnitiv strategiyalar, yazı vərdisləri, abzas, esse.

Key words: peer editing strategies, self-editing strategies, social and metacognitive strategies, writing skills, paragraph, essay.

Цель данной статьи проанализировать, как стратегии взаимного (peer editing) и самостоятельного редактирования (self-editing) могут улучшить письменные навыки учащихся. Навыки письма сложны и трудны для усвоения учащимися, требуя владения не только грамматическими и риторическими приемами, но также концептуальными элементами и элементами суждения [1].

Овладение навыками письма означает, что студенты должны овладеть языком, механическими навыками, обработкой содержания, стилистическими навыками и навыками суждения. Они должны уметь писать правильные и подходящие предложения, уметь правильно использовать заглавные буквы, пунктуацию и орфографию, обладать способностью мыслить творчески и развивать мысли, включая всю актуальную информацию и исключая всю не относящуюся к делу, иметь возможность писать слова, предложения, абзацы и эссе определенным образом и эффективно использовать язык, иметь способность писать соответствующим образом для конкретной цели с учетом конкретной аудитории, уметь выбирать, систематизировать и упорядочивать соответствующую информацию.

Таким образом, чтобы добиться успешного общения на письменном языке, студенты должны иметь способность писать в единой и хорошо организованной мысли, в адекватном развитии с учетом правильных и подходящих слов, предложений, абзацев и всего эссе в целом, помимо учета использования правильных заглавных букв и знаков препинания и написания, и с определенной целью и аудиторией. Хейрстон [2] говорит, что хорошее письмо имеет некоторые характеристики для читателей. Во-первых, хорошее письмо важно. Оно должно сообщать читателям, что они хотят или должны знать.

Во-вторых, хорошее письмо понятно. Читатели не хотят перечитывать его несколько раз, чтобы понять, что оно означает. В-третьих, хорошее письмо едино и хорошо организовано. Оно должно сказать читателям, что систематическая разработка всего абзаца основана на центральной мысли, изложенной в тематическом предложении (topic sentence). В-четвертых, хорошее письмо экономично. Читатели не хотят скучать, читая ненужные слова или уже понятные предложения. В-пятых, хорошее письмо правильно развито. Читатели хотят, чтобы автор поддерживал ключевые моменты достаточным количеством объяснений и примеров. Наконец, хорошее письмо грамматически приемлемо. Читатели не хотят находить грамматические ошибки, которые могут повлиять на смысл и восприятие читателем. В процессе написания студенты как писатели могут иногда также сталкиваться с «писательским блоком». Они не знают, что писать или что делать в своем письме. Им сложно думать, или они думают, что у них нет идей для написания. Иногда это происходит потому, что они не знакомы с темой, и у них не хватает материалов для написания, или из-за каких-то других проблем, из-за которых они не могут сосредоточиться. Они могут просто сидеть и смотреть на свой чистый лист бумаги. При написании абзацев студенты также сталкиваются с некоторыми проблемами, которые вызваны рядом факторов. Основываясь на наблюдении преподавателя письменного предмета, наиболее распространенным фактором является то, что студенты используют меньше различных способов или этапов для написания абзацев. Они уделяют мало внимания на этапы пересмотра, исправления или редактирования своих абзацев, и они почти никогда не обращаются к своим товарищам за помощью в пересмотре, исправлении или редактировании своей работы. Чтобы преодолеть проблемы и улучшить качество письма, учащимся нужны подходящие для них стратегии, которые могут помочь им упростить, ускорить и улучшить обучение письму. Такими стратегиями являются *стратегии взаимного и самостоятельного редактирования*. Они рассматриваются как социальные и метакогнитивные стратегии [3].

Они обычно используются студентами в процессе написания, на этапе обмена, пересмотра, редактирования или оценки. Стратегии взаимного редактирования – это социальные стратегии задавания вопросов или разъяснений и сотрудничества с сокурсниками. Стратегии самостоятельного редактирования в письменной форме – метакогнитивные стратегии, которые включают в себя размышления о процессе обучения, планирование обучения, мониторинг понимания или производства во время его проведения, а также самооценку после завершения учебной деятельности. Другими словами, стратегии саморедактирования – это метакогнитивные стратегии самоконтроля и самооценки. Чтобы помочь студентам в применении письменных и саморедактирующих стратегий в письменной форме, исследователь использует рабочие листы для взаимного и самостоятельного редактирования. *Рабочий лист взаимного редактирования* – это рабочий лист, который содержит некоторые вопросы о содержании и организации абзаца. Это инструмент, которым сверстники или сокурсники проверяют работу своего сокурсника. После того, как студенты закончат писать абзац, их просят обменяться черновым вариантом с сокурсниками. Их сокурсники читают и проверяют черновой вариант, используя рабочий лист взаимного редактирования. Затем их одноклассники отвечают на вопросы и дают комментарии или предложения по улучшению.

Это интерактивный процесс чтения и комментирования написанного сокурсником [4].

Цель взаимного редактирования – предоставить конструктивную критику для улучшения письма. Рабочий лист для редактирования включает следующие вопросы: понимает ли сокурсник все, что касается абзаца. Если он думает, что есть какие-то трудные для понимания слова или предложения, его просят дать комментарий. Есть ли в абзаце тематическое предложение, состоящее из темы и управляющей мысли. Есть ли в абзаце несколько вспомогательных предложений и достаточно ли информации или примеров для каждого вспомогательного предложения. Находит ли он какую-то информацию, выходящую за рамки темы или центральной мысли. Есть ли в этом абзаце заключительное предложение. Достаточно ли в абзаце переходных сигналов. Редактору предлагается ответить и дать комментарий по каждому вопросу. Наконец, когда он думает, что есть какая-то другая информация для улучшения абзаца, его/ее просят дать комментарий.

Рабочий лист самостоятельного редактирования содержит некоторые вопросы или утверждения/контрольные листы о формате, пунктуации и механике, содержании, организации, грамматике и структуре предложения абзаца, и это инструмент, используемый каждым студентом в качестве автора абзаца для проверки своей работы. Чтобы стать лучшим писателем, нужно научиться редактировать свои собственные работы [5].

Как автор абзаца, каждый студент должен проверить все элементы абзаца, используя рабочий лист для самостоятельного редактирования. Первый пункт касается формата абзаца. Писателя просят проверить, есть ли у абзаца заголовок, центрирован ли заголовок, имеет ли первое предложение абзаца отступ, нет ли другого предложения с отступом, есть ли поля с обеих сторон абзаца, и написан ли абзац на каждой второй строке. Второй пункт касается содержания и организации.

Автора абзаца просят проверить, является ли его письмо оригинальным, есть ли в абзаце тематическое предложение, состоит ли тематическое предложение из темы и управляющей мысли, есть ли в абзаце несколько вспомогательных предложений, имеет ли каждое вспомогательное предложение достаточно объяснений и примеров, есть ли в абзаце заключительное предложение, есть ли в нем единство и связность. Что касается единства и согласованности, автора абзаца просят проверить, есть ли предложения, выходящие за рамки темы и контролирующей идеи, и проверить, повторяет ли он ключевые существительные, использует ли согласованные местоимения, и переходные сигналы, чтобы связать идеи и упорядочить идеи в логическом порядке. Отвечая на вопросы поставленные в самостоятельно редактируемом рабочем листе, каждый учащийся как писатель абзаца осознает свои сильные и слабые стороны в навыках написания абзаца.

Дизайн, использованный в этом исследовании, основан на практических занятиях в аудитории. В исследовании использовалась спиральная модель Кеммиса и Таггарта [6], которая состоит из четырех этапов цикла: планирование, действие, наблюдение и размышление.

По результатам применения этих стратегий, были отмечены улучшения и увеличение качества во всех элементах письма: качество формата, пунктуация и механика, содержание, организация, грамматика и структура предложения. В целом средний балл увеличился, а также увеличилось количество студентов, которые считались успешными в письменной форме. Результаты исследования пока-

зали, что 84% учащихся были успешными. Результаты исследования соответствуют теории о том, что письмо – это процесс, а не готовый продукт [7].

Для написания учащимся необходимо выполнить несколько шагов, например: выбрать хорошую тему, провести мозговой штурм, чтобы быстро найти идеи, составить план, написать черновик, поделиться, просмотреть и отредактировать, а также написать окончательную копию [8].

Стратегии взаимного редактирования и самостоятельного редактирования – это социальные и метакогнитивные стратегии, которые очень полезны для студентов в процессе написания, на этапах обмена, просмотра и редактирования. Когда студенты шаг за шагом следуют процессу написания и когда они снова и снова, время от времени, используют взаимные стратегии и стратегии самостоятельного редактирования, их письмо становится все лучше и лучше. Основываясь на определенных критериях успеха, можно сделать вывод, что взаимные и самостоятельные редактирования могут значительно улучшить письменные навыки учащихся. Эти стратегии рекомендуется использовать и разрабатывать для улучшения навыков письма учащимися.

Литература:

1. Heaton, J.B. (1989). *Writing English Language Tests*. London: Longman Group Ltd.
2. Hairston, M. (1986). *Contemporary Composition*. Boston: Houghton Mifflin Company.
3. O'Malley, J. M. and Chamot, A. U. (1990). *Learning Strategies in Second Language Acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Oshima, A. and Hogue, A. (2007). *Introduction to Academic Writing*. New York: Pearson Education, Inc.
5. Fardhani, A.E. (2005). *Developing Writing Skill*. Jember: Jember University Press.
6. Wiriaatmadja, R. (2006). *Metode Penelitian Tindakan Kelas*. Bandung: PTRemaja Rosdakarya.
7. Oshima, A. and Hogue, A. (1991). *Writing Academic English*. New York: Addison-Wesley Publishing Company, Inc.
8. McCrimmon, J. M. (1984). *Writing With a Purpose*. Boston: Houghton Mifflin Company.

S.S.Rəhimova

Tələbələrin yazı bacarıqlarını artırmaq üçün qarşılıqlı və özünü redaktə strategiyaları (Xülasə)

Qarşılıqlı və özünü redaktə strategiyaları yazı mübadiləsi, yenidən işləmə və redaktə mərhələlərində istifadə olunan sosial və metakognitiv strategiyalardır. Tədqiqatın məqsədi qarşılıqlı və özünü redaktə strategiyalarının tələbə nailiyyətlərini necə inkişaf etdirə biləcəyini görməkdir. Tədqiqatda 64 tələbə iştirak edib. Tədqiqat vasitəsi olaraq qarşılıqlı redaktə iş vərəqi, özünü redaktə iş vərəqi və test vərəqindən istifadə olunmuşdur. Nəticələr tələbələrin yazı bacarıqlarının bütün aspektlərdə, format, punktuasiya və mexanika, məzmun, tərtibat və qrammatika və cümlə quruluşu baxımından yaxşılaşdığını göstərdi. Tələbələr müəyyən edilmiş müvəffəqiyyət hədəflərinə çatdılar. Tədqiqatın nəticələrinə əsaslanaraq, qarşılıqlı və özünü redaktə strategiyalarının tələbələrin yazı bacarıqlarını inkişaf etdirə biləcəyi qənaətinə gəlmək olar.

S.S.Rahimova

**Peer and self-editing strategies to improve students' writing skill
(Summary)**

Peer and self-editing strategies are social and metacognitive strategies used in the writing, revising, and editing phases. The aim of the study was to see how peer and self-editing strategies can improve students' achievement. 64 students participated in the study. Peer editing worksheets, self-editing worksheets and test sheets were used as research tools. The results showed that students' writing skills improved in all aspects, including format, punctuation and mechanics, content, layout and grammar, and sentence structure. The students achieved the set success goals. Based on the results of the research, it can be concluded that peer and self-editing strategies can develop students' writing skills.

Rəyçi: filol.f.d., dos. Ş.Ə.Əliyeva

Z.M.QULİYEVA
(Azərbaycan Dillər Universiteti)
Zemaquliyeva@outlook.com
Bakı ş. R.Behbudov k. 134

DİL MATERIALLARININ TƏDRİSİNDƏ MÜHÜM AMİLLƏR

Açar sözlər: dil, material, tədris, təqdimat, qiymətləndirmə, uyğun

Key words: language, material, education, presentation, estimate, reliable

Ключевые слова: язык, материал, образование, оценка, приемли-
вый

Dil materiallarının tədrisi zamanı ünsiyyətin effektiv istifadəsi, dil öyrənənlər üçün motivasiyanın yaradılması ona qarşı olan marağın, dil öyrənənlərin fərdiliyini göstərir. Bu materiallar instruktiv, eksperimental, izahedici metodlarla dil təcrübəsinin aparılması və özləri üçün dil haqqında öyrənənlərə yeniliklər gətirir. Bu materialların inkişafı həm tədris sahəsindən və həm də təcrübədən asılıdır.

Nəzəri səviyyəyə uyğun olan plan üzrə prinsiplərin həll edilməsi və onun məhsuldarlığının qiymətləndirməsi və tədris materiallarının ona uyğun olmasını tədris edərkən müəllimlər əsasən yazı materiallarının qiymətləndirilməsinin praktiki səviyyədə nəzərə alınmalıdır. Bir sıra ölkələrdə dil materiallarının tədrisində təqdimat məqsədi ilə aparılan tədqiqat və materialların aydın şəkildə inkişafı prosesin əsas amilləri sırasına aiddir.

Tədris materiallarının üç inkişaf fazasının müzakirəsi: tədris materialı vasitəsilə onun təşkili və tədqiqi, qiymətləndirilməsi və uyğunlaşdırılmasıdır. Hal-hazırda bir sıra ölkələrdə dilin tədrisinin məqsədləri üçün tədris materialları geniş istifadə olunaraq o dərş prosesində geniş tətbiq olunur.

Tədris materiallarının üç fazada inkişafının müzakirəsi: sadəcə olaraq materialların və onların təhlili, qiymətləndirilməsi, uyğunlaşdırılması təqdimat üçün hərtərəfli hazırlanır. Dilin tədrisini öyrənmək üçün hal-hazırda ona uyğun olan müxtəlif növ icmalar silsiləsinin xüsusiyyəti seçilməlidir. Mövcud materialın təhlili, təhsil materiallarının seçilməsi və onun inkişafı üçün həm daxili və həm də xarici qiymətləndirilməyə diqqət yetirilir.

Nəhayət, müxtəlif növ materialları dil öyrənənlərin müxtəlif yerlərdə ona uyğun olan bir sıra prinsiplərinə uyğunlaşdırmaq lazımdır. Belə ki, uyğunlaşma çərçivəsi sonda tədqim olunmalıdır.

Bu “materiallar” dil öyrənlərə dili istifadə etmək üçün imkanlar yaradır. Onlar linqvistik, vizual, audio və ya kinestetik ola bilər. Onları çap şəklində və ya display-də nümayiş etdirmək zəruridir. Onlar təlimatlandırıcı, eksperimental, izahedici olmalıdır. İngilis dili materiallarının inkişaf etdirmək məqsədilə öyrənənlərə dil haqqında məlumat verir, dilin istifadəsi üçün eksperimentin keçirilməsini, dilöyrənənlərə özləri üçün yeni usulların öyrənilməsində stimula yaradır.

Materialların artırılması həm tədrisdə və həm də təcrübədə labüddür.

Tədris sahəsi kimi dil materiallarının öyrənilməsinə verilən kimi qiymətləndirmə onun prinsipləri və tərtibat üslubunun, yerinə yetirilməsi ni öyrənir. Praktiki baxımdan bu dil materiallarının qiymətləndirilməsi və uyğunlaşdırılması müəllimlərə öz sinif otaqlarında materiallarının tərtib edilməsi və yayılması üçün imkan yaradır.

Bu iki materialların inkişaf aspekti interaktivlik baxımından və nəzəri cəhətdən tədris vasitələrinin məlumatdırılması və sinif otağındakı materialların artırılması üçün zəruridir.

Dil geyrənmədə tədris proqramının bütün məqsədləri ingilis dilini öyrənmək zəruriyyətində olan bir qrup dil öyrənlərin adətən bu öyrənməyə olan meylini təhlil etməyə yönəlir.

Onların məqsədləri bir tərəfdən ümumiyyətlə, tədris məqsədilə və ya xüsusi dövrə aiddir. Digər tərəfdən, ola bilər ki, bu geniş miqyasda milli dil siyasəti kurikulumun inkişafına kömək məqsədilə cəlb edilə bilər (17, s. 66).

Məsələn, Malaziyada ingilis dilinin öyrənilməsi, lazımi ərazilərdə dilin effektiv ünsiyyəti üçün cəmiyyətin daha geniş təcrübəyə malik olmaq məqsədi daşıyır. Gələcək tədris materiallarında sənətinin olması dilin istifadəsinə olan ehtiyaclarını bir alət kimi istifadə edilir.

Xarici dillərin tədrisində dil materialının seçimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Verilmiş nəzəri materialın qavranılması və mənimsənilməsində praktik dil materialının seçimi xüsusi həssaslıq tələb edir.

Bunun əksinə olaraq, dilöyrənmə kursu xüsusi öyrənənlər üçün onlara ünvanlanaraq, balaca qrupun profesional məqsədlərini zəruri hesab edərək, onlarla Sandler və Stotta görə, məsələn, menecerlər üçün olan ingilis dili kursunun məqsədi sənayenin idarəedilməsi praktikasına müxtəlif səbəblərdən ingilis dilinin inkişafına olan ehtiyacı nəzərə alaraq tərtib edilir (8, s. 66).

İkincisi, işgüzar sahədə və menecer dinləyiciləri ingilis dilindən imtahan verməyə hazırlaşanlar öz dil bacarıqları səviyyəsini yüksəltmək üçün ingilis dilini bu kursda öyrənirlər.

Sonra isə dilin tədrisinin məqsədi hər hansı ölkə üçün yaş qrupu, tam bir məktəb, sinif və ya fərdi və ya da ümumi tədris məqsədləri, işgüzar, elmi cəhətdən inkişaf mədəniyyətinin qiymətləndirilməsi və ya digər çoxlu səbəbləri aydınlaşdırmaq üçün onun tam təsvir imkanını yaradır.

Milli dil siyasətin məqsədləri məhdudlaşdırılmış kollec və ya məktəbin ətrafında mühitin yaradılmasının mümkünliyünü həm dil öyrənənlərin özlərinə birbaşa yönəldiləcəkdir, həm də onların ehtiyacları, fərdi xüsusiyyətləri və s. – tam təhsilin yaradılmasını təmin etmək üçün yaradılır. Sonra məqsədlərin məzgi, öyrənənlərə yaradılmış imkanlarla şərtləndirilmiş syllabusun məzmununa və xüsusiyyətlərinə müvafiq olaraq onun mahiyyətinin bölməsi kimi yönəldilir.

Geniş syllabus icmalı daha çox detallarla gələcəkdə əlaqələndiriləcək və materialların seçilməsi, fərdi dərslərin planlaşdırılması və sinfin özünün idarə olunması ilə birbaşa əlaqələndiriləcəkdir.

Biz burada “öyrənənlərin” necə planlaşdırılmasını göstərən siyahını verə bilərik. Bu xüsusiyyətlərin bəzilərinin tam qrup və ya yarımqruplar, digərlərinin isə fərdi və daha az açıq qruplar şəklində ümumiləşməsidir.

Bunlara: yaş qrupları – bu onların yaşına görə mövzuların seçilməsində və öyrənmə fəaliyyətinin xüsusi təsirlə buna uyğun olan oyunlar və onların rollu oynanılmasına xüsusi təsir edəcək;

- maraqlar: - mövzuların xüsusiyyətləri və onların öyrənmə fəallığı yaşa görə seçilməsinə kömək edəcək;

- ingilis dilində səriştə səviyyəsi: - müəllimlərin hətta öyrənmək istədikləri, onların siniflərinin “qarışıq səriştə” – prinsipinə əsaslanaraq daha çox səviyyəyə görə yönəlməsinə nisbətən müəllimlər onu öyrənmək arzusunda olacaqlar. (Journal of language and translation Vol.2, No. 2, 2011) (7,9)

- qabiliyyət: - bu xüsusi istedad kimi ən bacarıqlılar kimi düşünülə bilər, bu halda dil öyrənmək üçün öyrənənlərin özlərinin “nədəsə yaxşı olma” hər ehtimala qarşı, məktəb kurikulumunda digər fənlərin əksi kimi, ola bilsin ki, göstərsin;

- ana dili: - məsələn, səhvlərin qrammatik və ya leksik baxımından syllabusların seçilməsinə təsir göstərə bilməsi;

- akademik və təhsil səviyyəsi: - intellektuallığın məğzinin müəyyənəndirilməsi, seçilmiş mövzuların həcmi və ya dərinliyi bu materiallarla öyrədilə bilər;

- öyrənməyə olan münasibət – bu birbaşa müəllimlərə, dilin özünə və danışanlara yönəldilir;

- motivasiya - ən azı hansı dərəcədə olduğunu gözləmək. Aydındır ki, bütün bu amillərin sırası buna təsir edəcək;

- öyrənmənin səbəbləri - əgər bunları şərh etmək mümkündürsə. Məktəb yaşlarında əsasən də böyükrlə müqayisədə bu az əhəmiyyəti kəsb edir, belə ki, tamamilə detallarla dolu olan, ehtiyacdən yaranan təhlilinin yerinə yetirilməsinə olan ehtiyac zəruriyyəti vardır;

- öyrənmə stillərinin üstünlükləri müxtəlif metodlarla buna uyğun olan dəyərlərlə kömək edərək, məsələn, problemin həllində istifadə edilə bilən və ya şagirdlərin ən çox əzbər öyrənilməsində istifadə olunan “anlamadan əzbər öyrənilmə” mümkündür;

- şəxsən: metoloji seçimlərdə rol oyununu qəbul etməklə ona təsir edə bilən, interaktiv sinif otağı mühitində və ya tək öyrənmədə üstünlük verilməsinin təsiri yarana bilər.

Ən çox ingilis dilini öyrənən xaricilər və dili tədris edənlər üçün aşağıdakı amillər – bir sıra birləşmələrdə və mümkün olan müxtəlif dərəcələrdə kursun planlaşdırılması, syllabusun təsviri, materiallar bölümü və mənbələr və metodların uyğunluğu ciddi təsir edir:

- ölkədə ingilis dilinin rolu: bu ünsiyyətin ya müntəzəm vasitəsidir və ya məktəb kurikulumunda əsasən öyrənilən fənn kimidir. Linqvistik mühitin və yaxud da sinifdən xaric ingilis dilinin danışılması və ya heç vaxt eşidilməyən seçimin olmasıdır;

- məktəbdə ingilis dilinin rolu və kurikulumda onun yeri;

- müəllimlər: - onların statusu, həm milli və institut səviyyəsində, onların təlimi, ana dili, sənətə münasibəti, təcrübəsi, gözləntiləri;

- İdarəetmə və icra edilməsi: kimin müzakirə səviyyəsində məsuliyyətli olması, xüsusilə işçi qrupun nəzarət nöqtələri, büdcə, təxsisat mənbəyi və s. Həmçinin, ümumi sistemdə müəllimlərin vəziyyətinin anlaşılmasına ehtiyac duyulur;

- əlverişli mənbələr: kitab və qəzetlər, audio-video materiallar (kaset və disk şəklində), laboratoriyalar, kompyuterlər və s. tədris materiallarının seçiminə və planına əlverişli formada, dil vərdislərinin effektiv təsviri imkanı təsir edəcək;

- şəxsi təminat: icraedici, katibliklər və texniki vəsaitlər və müəllim heyətinin rolunun xüsusi əlaqəsi;

- bir sıra şagirdlərin öyrədilməsi və siniflərin həcmi. Digər bir fakt bir sıra hallarda tədrisin əlverişli saatlarda və böyük sinifdə geniş miqyasda çoxlu sayda uyğun olmasıdır.

Ədəbiyyat:

1. Barsuk R.Y. “ Səkkizillik məktəbdə xarici dillərin tədrisi”. Maarif 1967
 2. Kazımov İ. Məktəbdə müqayisə üzərində işin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı. “Maarif” 1972
 3. Tahirov A., Salayeva Ə. Orta məktəbdə ingilis dilinin metodikası “Maarif” nəşriyyatı 1978, 220 səh.
 4. F.Yadigar (Veysəlli). German dilçilinə giriş. Bakı, 2003, s.127
 5. Zeynalov F., Məmmədova Ə.O. Orthophonic Exercises in English – İngilis dilində orfofonik çalışmalar –tədris vəsaiti Bakı, 1996, 137səh.
 6. Гез Н.И., Ляховицкий М.В., МиролюбоА.А. в, и др., Методика обучения иностранным языкам в средней школе., М.1982
 7. Byrnes , Oxford, 2013 p.58
 8. Cohen 1990, Cmbridge p.69
 9. Crookes and Schmidt 1997, p 145
 10. Ehrman and Oxford 1995
 11. Harsono 2007, Nikoopour and Farsani,2011, Rahidi, 2011, p.46
 12. Journal of language and Translation Vol, 2, No.2, 2011, p.3
 13. Kemeterian Oxford 1979 p.36
 14. Norton anad Toohey 2004, p.25
 15. MacIntyre and Gardner 1989, Reid 1987, p.87
 16. Mitsalina 2015,Oxford p.63
 17. Plonsky 2017, Cambridge p.52
 18. Sandler and Stott 1981, p.63
 19. Stern 1983, Oxford p.53
 20. Tomlinson 2001, p. 66
 21. Widodo 2016, p.6
- Internet saitları**
22. www.jahan.nikupur@gmail.com.2001, p. 66
 23. Endah Mitsalina missentami@gmail.com Vol.6,N.1,2015

Z.M.Guliyeva

Important factors when teaching language material (Summary)

This article is devoted the English language teaching with presentation language material. The education must be divided into group education. Different places of the world the language teaching reasons are different. They may be reliable for one country, but it may be the same in several countries. It depends on their habits, skills and many other reasons.

З.М.Кулиева

Важные факторы при преподавании языкового материала (Резюме)

Данная статья посвящена преподаванию английского языка с использованием материала презентационного языка. В статье указывается, что обучение на иностранному языку должно быть разделено на групповое обучение. В разных уголках мира причины преподавания языка разные. Они могут быть надежными для одной страны, но могут быть одинаковыми для нескольких стран. Это зависит от их привычек, навыков и многих других причин.

Rəyçi: filol.f.d., dos. S.B.Mustafayeva

F.Y.Veysəlli. Seçilmiş əsərləri. Stusia Philologica VI. –Bakı: Mütərcim, 2021. – 448 s.

Kitab müəllifin son illər çap etdirdiyi əsərlərin əsasında tərtib edilmişdir. 21 fəsildən ibarət əsərə dilçiliyin aktual sahələri hesab edilən sahələr üzrə monoqrafiya və məqalələr daxil edilmişdir. Müəllif uzun illik pedaqoji fəaliyyətində önəm verdiyi linqvistik problemləri anlaşıqlı dildə və müasir dilçilik mənbələri əsasında təhlil etmişdir. Bu kitabda diskursun mahiyyəti və diskursiv tədqiqatların yaranması, pragmatika və diskurs konteksti, diskursda intonasiya, diskurs və anlam, koqnitiv dilçilik, dünyanın dil mənzərəsi, iki və çoxdillilik problemi, dil və musiqinin qarşılıqlı əlaqəsi, sociolinqvistika, dil situasiyaları kimi aktual məsələlər geniş şəkildə araşdırılmışdır.

Hesab edirik ki, bu kitab çüəllifin əvvəlki əsərləri kimi, geniş oxucu kütləsinin artan tələbini ödəmək üçün mühüm mənbə olacaqdır.

DİL HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR: **HEKAYƏLƏR, LƏTİFƏLƏR** **VƏ DEYİMLƏR**

Dil insanı dəyərləndirmək üçün vasitədir.

(Mühəmməd peyğəmbər (SƏS))

Dil fikri o zaman daha yaxşı ifadə edə bilir ki, onu öz ahənginə uyğunlaşdırar bilir.

(Əbu Turxan)

Dil mədəniyyətlə birgə boy atır.

(A.N.Tolstoy)

Dil xalqın ruhunun təzahürüdür; dil onun ruhu, ruh isə onun dilidir.

(V. fon Humboldt)

Kim özgə dili ilə tanış deyilsə, öz dili haqqında da heç nə bilmir.

(İohann Volfqanq Göte)

Danışmaq dönməzdir, – bu onun qismətidir.

(Rolan Bart)

Yaxşı danışmağı yaxşı yazan müəllifləri oxumaqla öyrənmək olar.

(Volter)

Ağıl əmr edən dil bəyan edir.

(Xaqani)

Ağıllı danışmaq çətindir, ağılla susmaq isə ondan da çətindir.

(Kristian Bouvi)

Az bilib çox danışan bədxərclik edən yoxsula oxşayır.

(Napoleon Bonapart)

Başqalarının sözlərini təkrar etmək hələ onların mənasını bilmək deyil.

(Cəlaləddin Rumi)

Başqasını anlamaq istəyirsənsə, onun nə dediyini yox, nə demədiyini eşit.

(Cübran)

Bəzən sükut – güclü haraydan daha təsirlidir.

(Mark Tulli Siseron)

Hazırladı: f.f.d. C.M.Babayev

NEKROLOQ

ПАМЯТИ АСЛАНА МАМЕДЛИ

Stat sua cuique dies.

(Каждому назначен свой день)

Вергилий (“Энеида”, X, 467)

16 декабря по средствам массовой информации и электронным сетям разнеслась скорбная весть о смерти профессора Аслана Мамедли. Это неожиданное известие (хотя испокон веку мы наслышаны о бесспорной истине: “пути Господние неисповедимы”) глубоко потрясло всех: родных, друзей, коллег, подопечных.

Умер Учитель (именно с большой буквы) духовно здоровой элитной породы, но слишком строгий к себе, чтобы стать знаменитым на весь мир, наставник. Все годы вузовской работы он считался одним из лучших и авторитетнейших преподавателей. У него был безоговорочный авторитет. За много лет работы в Бакинском славянском университете он воспитал целую плеяду хороших, профессионально уверенных в себе специалистов.

Без преувеличения скажу: с его уходом из жизни мы потеряли выдающегося лингвиста. Знаток многих языков, ученый с широким кругозором, - от сравнительного языкознания до литературоведения и культурологии, - напоминавший человека эпохи Просвещения, но по воле случая оказавшегося в XXI веке. Его интеллект и самодостаточность поражали, как и фундаментальность его математически точных, выверенных лингвистических формулировок в любой из исследуемых им научных проблем. Аслан Мамедли – азербайджанец по национальности, русист по специальности – обогатил своими идеями и конкретными разработками индоевропеистику и гебраистику, тюркологию и славистику. Он был одним из самых уважаемых и досточтимых отечественных филологов, хотя занимался не самыми общедоступными филологическими вопросами. Фразеология, фразеография, паремиология, ономастика – вот основное поле научной деятельности профессора Мамедли. А проблемы ареальной, структурной, когнитивной, контрастивной лингвистики, которые он исследовал в ежегодных своих научных работах, разве становятся так часто объектом внимания нынешних гуманитариев? Но если начнем вспоминать, что мы знаем о его последних работах, то очень скоро выяснится, что тематические анализы многих стихов и писем А.С. Пушкина и М.Ю. Лермонтова, некоторое толкование библейских и коранических текстов, исследования дискурсивных понятий в культуре разных этносов Кавказа вышли из-под пера именно лингвиста Аслана Мамедли, сумевшего стать эталоном для профессионалов и великим Наставником как “*Magister magnificus*” для множества людей.

Он любил представлять студентам варианты чтения не только стихов поэтов – классиков, но ещё и герменевтические откровения сакральных текстов. Как-то увидев у него на рабочем столе толковые, этимологические словари разных языков, я не удержался от вопроса “зачем ему сейчас эти словари?”. Взглянув на меня с укоризной, он ответил: “Как зачем? Я их читаю. В буквальном смысле этого слова.” Тогда я понял, что при изучении классической поэзии, сакральных и античных текстов подстрочниками он не пользовался. Такой масштаб может внушать уважение кому угодно!

Но почти всегда за научностью, подчеркнутой дотошностью его высказываний, нельзя было не заметить настоящий азарт языковеда (а может литератора, право не знаю, кого было больше в нём). Помнится, как-то в университет приехали гости из Северного Кавказа и после выступления одного из членов делегации, который между делом высказался об отрицательном оттенке значения слова “терпимость”, Аслан, взяв слово, в короткой форме объяснил и увязал такое восприятие с этимологизмом толкования, которым “грешат” иные словари. Это было сделано понятно и очень убедительно. Как сказали бы в античную эпоху *“magister dixit”*.

Удивительное дело: мы с Асланом Мамедли не так часто встречались. Обычно созванивались, от случая к случаю виделись, но я относил его к очень близким мне людям. Наша дружба состояла из мгновений, цена которым велика. Но даже во время этих “незапланированных” встреч на общеуниверситетских мероприятиях, ко мне назойливо возвращалась мысль о том, что он сознательно ограничивает своё общественное служение лишь просвещением, преподавательской деятельностью. На какие бы темы он ни говорил, будь это языкознание, литературоведение, культура, религия, он это делал со знанием профессионала, постигшего бесконечные тайны Вселенной, и науки в частности.

Тут снова услужливая память помогает мне восстановить мгновения встречи профессорско-преподавательского состава БСУ с автором смыслового перевода Корана на русский язык Валерией (Иман) Михайловной Пороховой и её супругом Мухаммад Саид Аль-Рошдом. Гости с неподдельным интересом слушали взявшего слово Аслана, который в своём выступлении то и дело обращался к Библии и Корану на иврите, русском и арабском. Зал провожал его на место аплодисментами. Видно было, что и Порохова, и супруг, араб по национальности, были приятно удивлены.

Эти незабываемые его выступления, непревзойденные, уникальные лекции, поистине востребованные статьи, где полно знаний, мудрости и благородства, теперь остаются с нами. Такое впечатление, что даже после ухода из жизни профессор Аслан Мамедли не спеша будет делиться своими обширными знаниями со своими студентами и коллегами.

Как говорится, ушёл из жизни, но не из памяти...

Светлая вам память, Аслан муэллим...

Allah rəhmət eləsin!

Мубариз Мамедли

ПАМЯТИ АЛИМХАНА ЖУНИСБЕКА

Ушел из жизни замечательный человек, всю жизнь посвятивший изучению родного казахского языка, лингвист-новатор в тюркологии Алимхан Жунисбек, большой друг нашего народа. С Алимханом нас связывала большая человеческая дружба, я был его оппонентом в его докторской диссертации, которая прошла в Алма-атинском офисе Института Языкознания АНК. Защита продлилась 6 часов. Главная суть его докторской диссертации была направлена против евроцентризма, господствующего в то время в тюркологии, в казахском языкознании в том числе. Как сейчас помню, один из рецензентов из ленинградского университета написал резко отрицательный отзыв, хотя она признала высокое качество проведенного Алимханом исследования по казахскому языку. На защите (1990 год) шла настоящая научная борьба между новаторами в науке во главе с нашим мудрым руководителем, ныне покойным проф. ЛГУ Л. Р. Зиндером и научной рутинной, любящей придерживаться старых принципов в науке. Победил, конечно же, разум, не отступившего не на шаг от своих принципов. Ученый совет единогласно проголосовал за присуждение А. Жунисбеку ученой степени доктора филологических наук. В дальнейшем наша правота доказывала себя на деле.

Алимхан в своей научной деятельности остался верным своей научной идее и создал свою сингармоническую теорию на материале казахского языка. Мы заимствовали теоретическую основу покойного А. Жунисбека и применили его метод к сопоставительному исследованию азербайджанского и немецкого языков, о результатах которого я доложил на Всемирном Съезде Преподавателей Немецкого Языка, который проходил в 2009 году в г. Йене. Участники Съезда высоко ценили мой доклад.

Впоследствии мне пришлось не раз встретиться с Алимханом, он готов был поделиться с опытом наших соотечественников в деле приема наших опытов. Я хорошо помню нашу встречу в г. Ораль, где шла борьба между сторонниками перехода на латиницу и противниками. Его в этой борьбе вечно поддерживали многие сторонники перехода на латиницу всего казахстанского народа. Последний раз мы с ним встретились у нас в Баку до пандемии. Он был здоров и в высоком духе. Я не мог себе представить, что это будет нашей последней встречей.

Такова жизнь и никто не застрахован от суровости жизни. Пуст земля будет пухом для него. Друзья и многочисленные соратники Алимхана будут продолжат его идеи, довести до конца начатые им дела. Восточная мудрость говорит: ученые никогда не умирают, они продолжают жить в делах своих учеников.

**Друг и соратник Алимхана,
Фахраддин Вейсялли, д-р филол.наук, профессор АУЯ**

DİQQƏT!!!

**«AZƏRBAYCANDA XARİCİ DİLLƏR»
jurnalına abunə davam edir.**

Jurnalın illik abunə qiyməti 20 (iyirmi) manatdır.
Jurnalın ildə 4 sayı çıxır.

**Jurnalın təsisçisi və baş redaktoru
filol.e.d., professor F.Y.Veysəlidir**

**Bizi izləyin, bizə qoşulun, dilçiliyimizin yeni sahəsilə
yaxından tanış olmaq imkanı qazanın!**

Ünvan: **Bakı, 1008, Ə.Əbilzadə küç., 67**
Тел.: **496 18 96 (ev); 050 876 19 49 (mobil)**
E-mail: **fveysalov@ gmail.com**

MƏQALƏLƏRƏ QOYULAN TƏLƏBLƏR

Jurnalda çap olunacaq məqalələrə qoyulan tələblər:

Məqalələr üçün şrift **Times New Roman**, şriftin ölçüsü **14**, sətirlərarası interval **1,5** olmalıdır. Məqalənin həcmi **8-10** səhifəyə qədər olmalıdır. Məqalənin əvvəlində üç dildə açar sözlər (5-7), sonunda **Azərbaycan dilində** olan məqalələr üçün **rus və ingilis, rus dilində** olan məqalələr üçün isə **Azərbaycan və ingilis** dillərində xülasə verilməlidir.

***** ****

Jurnal "Mütərcim" NPM-də səhifələnib və çap olunub.

Çapa imzalanıb: 25.10.2021.
Format: 84x108 1/16. Həcmi: 5,5 ş.ç.v. Tiraj: 300.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b
Tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru